

У ГЛИБ ВІКІВ

Анатолій Адрюг

●

НОВІ ДАНІ ПРО АТРИБУЦІЮ ПЕРВІСНИХ РОЗПИСІВ XVII ст. ТРОЇЦЬКОГО СОБОРУ В ЧЕРНІГОВІ

Під час проведення реставраційних робіт у чернігівському Троїцькому соборі в 1970-х роках були відкриті раніше невідомі фрагменти первісних розписів першої половини дев'яностих років XVII ст. У Чернігові тоді працювала бригада художників-реставраторів під керівництвом В.Й. Бабюка. Дещо раніше нами проаналізовано та введено до наукового обігу нововідкриті розписи.¹ Але не всі відкриті композиції були достатньо атрибутовані. Метою цієї статті і є вирішення означеного завдання.

Йдеться про одноосібні зображення Іоанна Предтечі та великомучениці Тетяни. Вони розміщені на видних місцях всередині Троїцького собору симетрично відносно головних західних дверей і одразу привертають до себе увагу. При вході праворуч намальовано Іоанна Предтечу. Він зображений фронтально на повний зріст із розгорнутим сувоєм в опущеній до пояса лівій руці. На сувої напис: “Покайтесь, приблизилось царствие небесное” (Євангеліє від Матвія. 3,2.). Права рука з витягнутим вказівним пальцем піднята догори. Біля голови напис білими літерами на синьому тлі неба: “Иоанн Предтеча”. Такий іконографічний тип був поширений в українському образотворчому мистецтві того часу, зокрема в графіці. Головна увага художником приділена видовженому обличчю. Митець м'яко моделює його за допомогою світлотіні. Лише інколи він підкреслює чіткими тінями очі, заглиблення відстовбурчених вух і підборіддя. Варто зазначити, що після пізнішого тонування реставраторами ці деталі дещо втратились. Волосся на голові, невеликі вуса і, можливо, борода рудуваті. Верхній одяг зеленого кольору контрастує з кольором обличчя, виділяє його. Це враження підсилює білий круглий німб.

Ліворуч від західного входу зображена великомучениця Тетяна на повний зріст, яка правою рукою граціозно тримає меч. На вигляд їй приблизно 50 років. Ліва рука зупинена на грудях. Голова трохи повернута до лівого плеча, а тулуб прямо до глядача. Погляд широко відкритих очей спрямований у бік, протилежний повороту голови. Тому він здається напруженим і направленим прямо на глядача, під яким би кутом той не дивився б на зображення. Такий прийом був поширений у Західній Європі з часів Відродження. Біля голови зберігся напис червоними літерами на тлі неба: “С. Великомученица Татьяна”. Трохи вище він повторений білими літерами більшого розміру. Колористичне вирішення композиції складніше, ніж попередньої. Обличчя теж у центрі уваги художника. Білий круглий німб навколо голови обрамлений червоною смугою і слугує фоном для обличчя, модельованого м'якою світлотінню. До кольорової гами введено сусальне золото, яким викладена невелика корона на голові. Слід зауважити, що ці композиції після закінчення рес-

тавраційних робіт у такому вигляді публікуються вперше.

Зображення Іоанна Предтечі і великомучениці Тетяни в Троїцькому соборі близькі до ктиторських та епітафіальних портретів, які вивішувались на стінах храмів. Саме тому своєю масштабністю, композиційною побудовою та колоритом портрети нагадували стінописи. Зокрема, зображення великомучениці Тетяни ближче до портретів Феодосії Палій з дітьми 1686 р., Євдокії Журавко з дітьми 1697 р. пензля Івана Пасєвського із Новгород-Сіверського та дружини Спиридона Ширая з доньками початку XVIII ст.² Їх зближує і загальна композиція із зупиненою на грудях рукою. Ці образи взяті художниками із реального життя. Але митець не заземлює їх, не опускає до буденності. Вони величні і поетичні. Жіночність і граціозність властиві зображенню великомучениці Тетяни, що перекується із іконами “великомучениць” із Миколаївської церкви Конотопа середини XVIII ст.

Чому ж у цих місцях інтер'єру чернігівського Троїцького собору було зображено саме Іоанна Предтечу та великомученицю Тетяну? Щоб відповісти на це питання,

треба згадати, що в таких місцях споруди часто малювались на стіні або вішалися портрети ктиторів храмів, тобто людей, які надавали кошти для його будівництва чи відбудови. Іноді портрети ктиторів розміщувались над їхніми похованнями. Наприклад, в Успенському соборі Єлецького монастиря в Чернігові над похованням генерального обозного В.К. Дуніна-Борковського висів його великий

портрет, написаний на дерев'яних дошках між 1702 і 1717 роками. Нині він зберігається у Чернігівському художньому музеї. Поряд з портретом знаходилась віршована епітафія, написана І. Максимовичем. Вважається, що автором цього твору був один із ченців якогось чернігівського монастиря.³ Портрет ктитора Троїцької церкви Густинського монастиря біля Прилук гетьмана Івана Самойловича був написаний на внутрішній стіні цього ж храму в кінці XVII ст.⁴

був написаний на внутрішній стіні цього ж храму в кінці XVII ст.⁴

Хто ж був ктитором чернігівського Троїцького собору? Про це свідчили написи першої половини дев'яностих років XVII ст., зафарбовані в 1805 р. Із західного боку центрального підбанника було написано: “Совершился року 1695 при державе великодержавных православных монархов государей царей и великих князей Иоанна Алексеевича и Петра Алексеевича всея великия и малья и белья России самодержцов, в патриаршестве же великого господина святейшего Адриана патриарха московского всея Руси, самодержашу престол архиепископии Черниговской ясне в Богу преосвященному Феодосию Углицкому, коштом ясновельможного его милости пана Иоанна Мазепы, гетмана войск их царского пресветлого величества запорожского, усердным же тщанием и трудолюбием всечестного отца игумена Лаврентия Крщоновича”. У нижній частині підбанника знаходився інший напис (частина його відкрита реставраторами): “Начат здатися коштом, ясне в Богу преосвященного Лазаря Барановича архиепископа Черниговского, Новгород-Северского соверши же ся коштом вышереченным”.⁵ Отже, починалось будівництво Троїцького собору коштом чернігівського архієпископа Л. Барановича, а завершилось коштами гетьмана І. Мазепи. У книзі Дмитра Туптала (Ростовського) “Руно орошенное”, яка вийшла друком в Чернігові 25 квітня 1696 р., висловлюється подяка І. Мазепі за добудову “немалым иждивением” мурованого Троїцького собору з Чернігові і пожертву до нього дорожчого кіоту.⁶ У публікаціях згадується документ 1709 р. про видатки і пожертви гетьмана І. Мазепи. В ньому зазначається, що на завершення будівництва і оздоблювальних робіт Троїцького собору в Чернігові було виділено 10 тисяч золотих.⁷ Мабуть, із цих же коштів облаштована велика срібна шата кіоту чудотворної ікони Іллінської Богоматері 1658 р., яку встановили в Троїцькому соборі в 1695 р. невдовзі після його освячення.⁸ Таким чином, наведені документальні дані засвідчують причетність І. Мазепи як ктитора до завершення будівництва і виконання оздоблювальних робіт у чернігівському Троїцькому соборі.

Із літературних джерел відомо, що святим патроном І. Мазепи був Іоанн Предтеча (Хреститель).⁹ Тому виглядає цілком вмотивованим розміщення зображення І. Предтечі на такому місці в Троїцькому соборі. У той час була звичною традиція малювати образи святих патронів визначних осіб. Наприклад, в іконостасі Преображенської церкви в Сорочинцях 1732 р. знаходяться ікони із зображенням тезоіменних святих гетьмана Данила Апостола та його дружини — пророка Даниїла та святої Уляни. Як відзначають дослідники, ікони популярних в Україні святих часто перетворювались на портрети замовників. До кінця XVIII ст. таких ікон-портретів писалося досить багато.¹⁰

Цілком можливо, подібне мало місце і в чернігівському Троїцькому соборі. Для перевірки такого припущення необхідно порівняти зображення І. Предтечі з Троїцького собору із словесними описами І. Мазепи та його вірогідними портретами. Спочатку наведемо деякі письмові свідчення сучасників — людей XVII-XVIII століть. Французький дипломат Де Ля Невіль у своїх “Записках про Московію” писав про І. Мазепу, яким він його бачив у 1689 р.: “Цей князь з обличчя негарний, але людина дуже освічена і прекрасно говорить латинською мовою”.¹¹ Інший французький дипломат Жан Балюз писав у листі наприкінці 1704 р.: “Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі і білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтаря”.¹² У невиданих паперах Вольтера знайдені такі свідчення анонімного автора, датовані 1708 р.: “Мазепа був вельми негарний на обличчя й виглядав приблизно так, як малюють у римській історії великого Манлія”.¹³ До того ж часу відносяться записи похідного камергера шведського короля Карла XII: “Це був чоловік... худий, середнього зросту, з зосередженим виразом обличчя та вусами, закрученими на польський лад”.¹⁴

Несподівано питання про зовнішність І. Мазепи вплигло в 1737 р. На іконі “Успіння” в Каменському монастирі було виявлено зображення осіб, які надавали допомогу цьому монастирю — П. Полуботка, гетьманів І. Мазепи та І. Скоропадського. Для з'ясування цього були викликані генеральний підскарбій

А. Маркович, генеральний суддя Забіла та генеральний осавул Лисенко. Вони встановили, що “при этом образе никто из написанных персон на гетьмана Скоропадского и изменника Мазепу, и полковника Полуботка нимало не похожи, ибо де гетьман Скоропадский был сух, а изменник Мазепа волосом рудяв, долголик и с бородою, а полковник Полуботок был дороден и волосом русяв”.¹⁵ Своєрідним підсумком наведених свідчень може бути опис зовнішності І. Мазепи, зроблений збирачем матеріалів з історії доби Петра І. Голіковим, який помер у 1801 р. Він збігається з іншими описами: “Трохи вищий середнього зросту, аскетичне обличчя, худий, із серйозним виразом та гордим, похмурим поглядом”.¹⁶ До цього слід додати, що обличчя І. Мазепи вродою не відзначалось, і вказати на такі ознаки — видовжене обличчя (“долголик”), рудуватість, можлива наявність бороди і вус.

Треба визнати вслід за іншими дослідниками, що автентичного портрета І. Мазепи (живописного чи графічного) до наших днів не збереглося. Але з-поміж відомих зображень можна виділити кілька таких, які найбільш близькі до наведених словесних описів. Перш за все необхідно назвати гравіровані зображення, вміщені на сторінках лейпцизького видання “Еуропейше Фама” в 1706, 1708, 1712 роках. Ці гравюри виконав ще за життя І. Мазепи німецький художник Мартін Бернінротг.¹⁷ Вони правили за зразок для пізніших зображень. На малюнку в літопису Самійла Величка 1720 р. І. Мазепа виглядає якраз “долголиком” і, мабуть, з невеликою бородою. Видовжене обличчя з вусами та бородою бачимо на портреті роботи невідомого художника, який відомий з пізнішої копії з оригіналу, що знаходився у палаці Сангушка в Підгірцях (Галичина). В.Л. Модзалевський вважав цей портрет найвірогіднішим зображенням гетьмана.¹⁸

Варто звернути увагу на портрет І. Мазепи, який потрапив у 1823 р. до шведської королівської портретної галереї у Грінголмі. Мабуть, вперше його опублікував у 1909 р. референт слов'янських літератур Нобелівського інституту при Шведській академії наук Альфред Єнсен. Весною 1909 р. він здійснив поїздку в Україну. Відвідав Київ, Полтаву і Чернігів. Особисто познайомився з І. Франком та М. Коцюбинським. А. Єнсен відомий як автор досліджень про С. Пушкіна, М. Лермонтова, перекладач творів Т. Шевченка і М. Коцюбинського. В Україні він вивчав історичні матеріали про часи Петра І і Карла XII. Дослідник писав про згаданий портрет із Грінголма, що на ньому зображений “чоловік середнього віку, з відстовбурченими вухами, маленькими рудуватими вусиками, цілком позбавлений привабливості. Гетьмана у нього можна впізнати по усяній діамантами булаві та вогненно-червоному плащі”. Автор вважає, що це зображення нагадує лицаря в латах із видання “Еуропейше Фама”.¹⁹ Тут важливо відзначити такі характерні деталі: відстовбурчені вуха, рудуватість, які властиві і зображенню І. Предтечі в чернігівському Троїцькому соборі. На думку відомого дослідника українського портрета П.О. Білецького, до грінголмського твору близький портрет І. Мазепи із Державного історичного музею в Москві, написаний на дошці в кінці XVII ст. У портретованих подібні обличчя і одяг. Вчений відзначив, що обидва твори відповідають загальноєвропейському стандарту XVII ст.²⁰

До цих зображень треба долучити ще одне, нещодавно опубліковане в журналі “Сіверянський літопис”. “В графічному аркуші Хрещення Христа” серед групи людей на березі автор публікації вбачає і постать І. Мазепи. Обличчя цієї людини віддалено нагадує обличчя І. Предтечі з Троїцького собору в Чернігові.²¹

Таким чином, ми з'ясували, що гетьман І. Мазепа був ктитором чернігівського Троїцького собору, він мав за небесного патрона святого Іоанна Предтечу (Хрестителя). Порівняння зображення обличчя І. Предтечі в Троїцькому соборі зі словесними та гаданими художніми портретами І. Мазепи дозволяє висловити таку думку. Дуже вірогідно, що в образі святого І. Предтечі зображений І. Мазепа. На час виконання розписів в 1690-1695 рр. гетьману було приблизно 50-55 років. Майже на такий вік виглядає і І. Предтеча в Троїцькому соборі. Якщо це так, то перед нами найраніше із відомих прижиттєвих зображень гетьмана. На користь такої думки свідчить і така обставина. Коли реставратори зняли верхній пізніший шар

фарби, то стало видно, що первісне зображення має численні втрати тиньку та живопису від навмисних пошкоджень. Як відомо, після подій 1708 р. всі зображення колишнього гетьмана були знищені, заховані чи затицьковані. Дуже схоже, що таке сталося і в Чернігові.

Чому ж навпроти зображення І. Предтечі в чернігівському Троїцькому соборі намальована великомучениця Тетяна? Може, і вона була тезоіменною святою конкретної особи? Ми вже згадували про такий випадок на прикладі іконостасу Преображенської церкви у Сорочинцях, де були встановлені в 1732 р. ікони тезоіменних святих гетьмана Данила Апостола та його дружини. Там також справа зображення тезоіменного святого гетьмана, а ліворуч — дружини. Подібне могло бути і в Чернігові першої половини дев'яностих років XVII ст.

Нещодавно опубліковано текст Синодика столичного в XVII ст. Крупицько-Батуринського монастиря. У розділі Синодика “Роды их милостей панов енераллов Войск Его царского пресветлого величества Запорозких” записано так: “Род его милости пана Иоанна Мазепы. Помяни господи души усопших раб своих Стефана, Евдокии, Варвары, Татьяны, Елены, младеницы Варвары, Иоанна”.²² Як зазначають дослідники, це єдиний відомий поминальний ряд роду І. Мазепи, який ще остаточно не розшифрований.²³ С.Павленко вважає, що в цьому списку згадано всіх найближчих родичів І. Мазепи, що померли від моровиці чи, вірогідніше, загинули під час нападу татар у 1674 р. Він висловив припущення, що Олена, згадана в Синодику, могла бути першою дружиною гетьмана. Малась на увазі Олена Загоровська, перший чоловік якої був володимирським суддею. С. Павленко також веде мову про Ганну Половець як дружину І. Мазепи. Вона була дочкою білоцерківського полковника Семена Половця. Перший її чоловік — полковник Самуїл Фридрикевич.²⁴ В.Л. Модзалевський також згадує в своїй праці “Малороссийский родословник” дочку Семена Половця як дружину І. Мазепи. Однак дослідник не наводить її імені й називає прізвище її першого чоловіка — Самуїл Фридрихович Козма. За даними В.Л. Модзалевського, дочка С. Половця стала дружиною І. Мазепи в 1668-1669 роках, а померла гетьманша в 1702 р.²⁵

Нам здається зовсім не випадковим збіг згадки імені Тетяни в поминальному ряду роду І. Мазепи в Синодику і зображення великомучениці Тетяни в чернігівському Троїцькому соборі. Навпроти персоніфікованого зображення І. Мазепи у вигляді святого І. Предтечі могло бути зображення його дружини у вигляді великомучениці Тетяни. Можливо, Тетяною звали дочку С. Половця (мабуть, не випадково В.Л. Модзалевський не називає її імені), а ім'я Ганна з'явилося в літературі помилково. Не можна виключати й того, що Тетяна — це християнське ім'я жінки. За підрахунками С. Павленка, дочка С. Половця була на 5-6 років старшою від І. Мазепи.²⁶ Згадувані зображення в чернігівському Троїцькому соборі не виключають такої можливості.

Отже, на основі всього викладеного можна зробити такий висновок. Цілком вірогідно, що зображення І. Предтечі і великомучениці Тетяни в чернігівському Троїцькому соборі містять портретні риси І. Мазепи та його дружини. У цьому випадку маємо найраніше з відомих прижиттєвих зображень гетьмана. Обидві ці композиції є чудовими зразками українського живопису XVII ст., створеними в Чернігові в 1690-1695 рр.

Джерела та література:

1. Адрюг А. Нововідкриті розписи XVII століття в Чернігові // Образотворче мистецтво. – 1984. – № 3. – С. 26-27. Адрюг А. Стінопис Троїцького собору в Чернігові // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992. – С. 135-138.
2. Репродукції цих творів у книзі: Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII-XVIII вв. – Л.: Искусство, 1981. – Лл. 62, 70, 94 на С. 71, 78, 104.
3. Адрюг А.К. Портрет В.А. Дуніна-Борковського — видатна пам'ятка українського портретного малярства // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2002. – Вип. 3. – С. 86-89.

- Адруг А.К. Портрет Василя Дуніна-Борковського. – Чернігів, 2005. – 32 с.
- 4.Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII-XVIII вв. – Л.: Искусство, 1981. – С. 68-69.
5. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 2. – С. 8-9.
- 6.Украинские книги кирилловской печати XVI-XVIII вв.: Каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР им. В.И. Ленина. –М.,1990. – Вып. 2, часть 2. – С. 31.
- 7.Пам'ятки України. – 1991. – № 6. – С. 21.
- 8.Адруг А., Арендар Г. Видатна пам'ятка золотарства // Сіверянський літопис. – 1999. – № 6. – С. 46-52.
- 9.Маслов С. Етюди з історії стародруків. I-VIII. – К., 1925. – С. 49.
10. Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII-XVIII вв. – Л.: Искусство, 1981. – С. 96.
11. Січинський В. Чужинці про Україну, – К.: Довіра, 1992. – С. 120.
12. Іван Мазепа. – К.: Веселка, 1992. – С. 76.
13. Там же. – С. 60.
14. Цит. за: Єнсен А. Мазепа: Історичні картини. – К.: Український письменник, 1992. – С. 89.
15. Цит. за: Жолтовський П.М. Український живопис XVII-XVIII ст.ст. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 225.
16. Єнсен А. Мазепа: Історичні картини. – К.: Український письменник, 1992. – С. 185.
17. Брицький П. Німецькі послы та мандрівники про Україну // Пам'ять століть. –1997. – № 1. – С. 113.
18. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. –К., 1912. – Т. 3. – Табл. між С. 288 і 289.
19. Єнсен А. Мазепа: Історичні картини. – К.: Український письменник, 1992. – С. 190.
20. Білецький П. Український портретний живопис XVII-XVIII ст.: Проблеми становлення і розвитку. – К.: Мистецтво, 1969. – С. 124.
- Згідно з останніми дослідженнями портрети із замку Грінгольм і Державного історичного музею в Москві зображають великого гетьмана литовського Казимира Павла Яна Сапеги (1637-1742). Див.: Ковалевська О. До питання атрибуції портретів І. Мазепа // Сіверянський літопис. – 2006. – № 1. – С. 106-107.
21. Ковалевська О. До питання про непомічене // Сіверянський літопис. – 2005. – № 4-5. – С. 70.
22. Синодик Крупицько-Батуринського монастиря / Підготовка до друку та вступні зауваги Ігоря Ситога // Сіверянський літопис. – 1997. – № 5. – С. 56.
23. Кривошея В. Синодик Крупицько-Батуринського монастиря як історичне джерело // Сіверянський літопис. – 1997. – № 5. –С. 66.
24. Павленко С. Міф про Мазепу. – Чернігів: Сіверянська думка, 1998. – С. 170-171.
25. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1912. – Т. 3. – С. 288.
26. Павленко С. Міф про Мазепу. – Чернігів: Сіверянська думка, 1998. – С. 171.

Сергій Павленко

ПІСЛЯМАЗЕПІНСЬКА ДОБА БАТУРИНА

1. СПРОБА ВІДНОВИТИ ГЕТЬМАНСЬКУ РЕЗИДЕНЦІЮ

Батурин після поразки 1708 р. для багатьох гетьманців залишився в душі ностальгічним уособленням минулої слави, кращих часів. До 1727 р. у колишній гетьманській резиденції не залишилось жодного пристойного адміністративного приміщення, як не було й умов для утримання служб адміністрації щойно обраного гетьмана Данила Апостола, коли він вирішив порушити клопотання про переведення сюди резиденції з Глухова¹. Для цього якраз настав зручний момент: Олександр Меншиков, який отримав Батурин у володіння, опинився в опалі - його маєтності, майно були конфісковані.

Прохання до царя, написане у червні 1729 р. «за руками гетмана и старшины,

о переведенні резиденції із Глухова в Батурин»², залишилося без відповіді.

Після двох років мовчання Д. Апостол доручає воронезькому сотнику Холодовичу клопотатися перед імператорським двором «о переселенні резиденції з Глухова в Батурин»...³ Але й цього разу все залишилося без змін.

17 січня 1734 р. старий гетьман помирає. Влада з подачі Петербурга переходить до так званого «Правління Гетьманського Уряду», яке очолювали троє росіян і троє українців⁴. Фактично ж головну роль у ньому став відігравати князь А. Шаховський. Від цариці Анни йому надійшли таємні інструкції, в яких заохочувалося сприяння змішаним шлюбом української старшини з російською; розповсюдження чуток про те, що всі проблеми і негаразди в Україні від гетьманства⁵.

Дійсний правитель Гетьманщини, аби зменшити тиск невдоволеного старшинського оточення і здобути у нього авторитет, направив у 1734 р. до царського двору представлення про переведення гетьманської резиденції з Глухова до Батурина⁶. Однак і воно залишилося без задоволення. Невдовзі померлого А. Шаховського на найвищій посаді в Гетьманщині замінив інший царедворець.

Лише у 1747 р. цариця Єлизавета видала грамоту про обрання гетьмана⁷. З її ласки у лютому 1750 р.⁸ у Глухові відбулася пишна церемонія виборів нового гетьмана за задалегідь визначеним сценарієм. Українська старшина, задоволена відновленням гетьманства, одностайно проголосувала за майже невідомого їй 26-річного графа Кирила Григоровича Розумовського, який був братом Олексія Розумовського, чоловіка Єлизавети. Кирило народився * 18 березня 1724 р.⁹ у козацькій родині¹⁰ в селі Лемешах Козелецького району Чернігівської області. Його старшого брата Олексія, який співав у церковному хорі села Чемер, під час відвідин останнього помітив полковник Федір Степанович Вишневський¹¹. Захоплений красою співака, його чудовим голосом, царедворець випрохав молодого хлопця у дяка для придворного хору. Там він сподобався Єлизаветі. Це й послужило початком його дивовижної кар'єри.

Олексій Розумовський подбав про освіту Кирила. У 1743 р. 19-річного брата разом з наставником¹² Г. Тепловим він відправляє до Німеччини, а згодом до інших країн¹³. Двадцятирічного юнака, який тільки-но здобув ази науки у західноєвропейських навчальних закладах, після повернення до Петербурга одразу призначають президентом Академії наук.

Завдяки О. Розумовському царський двір прихильніше ставиться до українців, позитивно вирішує більшість прохань з України. Давня мрія про повернення посади гетьмана невдовзі збувається. 5 червня 1750 р. Єлизавета Петрівна підписала указ, в якому зобов'язувала К. Розумовського відновити Батурин, «при заложенні онаго учинить освящение по церковному обыкновенію и иметь там гетману свою резиденцію»¹⁴.

13 березня 1751 р. відбулась церемонія присяги нового гетьмана імператриці. Він отримав від неї оздоблену камінням золоту булаву, білий прапор з російським гербом, бунчук, печатку і срібні литаври¹⁵.

29 червня 1751 р.¹⁶ молодий гетьман прибув разом з почтом, розміщеним на 125 підводах¹⁷, до Глухова. Звиклий до розкоші, вишуканого оточення К. Розумовський вирішує тимчасово оселитися тут, поки буде зведений палац у Батурині. Будівництво останнього, а також «национальных зданий» доручалося Г. Теплову та «експедиции о батуринском строении»¹⁸.

Вперше гетьман відвідав Батурин 14 вересня 1751 р.¹⁹ Уже 17 вересня, «осмотря положение места, учинил потребныя учреждения для построения вновь здешняго города»²⁰. Місцем для власного палацу він обрав територію, де раніше стояв палац І. Мазепи²¹.

Новоспечена гетьманська адміністрація невдовзі відчула фінансові труднощі. Запланований кошторис витрат на гетьманство не відповідав реаліям. Кирило Розумовський 12 жовтня 1751 р. звернувся до цариці за допомогою: «А здесь как на устроение пристойнаго в Глухове гетманского дома, так паче на построение в Батурине церквей Божиих, гетманского дома и прочих публичных апартаментов,

довольной суммы потребно; на то как скарбу національного, так и на собственное содержание мое все милостивейше пожалованных заходов крайне не достаточно»²².

Незабаром поспішно було завершено будівництво глухівського палацу, спроектованого архітектором Андрієм Квасовим²³.

На початку травня 1752 р. К. Розумовський наніс візит у Батурина²⁴ й оглянув будівельні майданчики. Відвідавши згодом Стародуб, Чернігів та Київ, К. Розумовський знову прибув до своєї резиденції, де зустрівся з дружиною, яка виїхала йому назустріч після довгої розлуки. Аристократичне походження Катерини Іванівни Нарішкіної, родички царівни, її високі запити, мабуть, вплинули на подальші плани перебування в Україні її чоловіка-гетьмана. 24 листопада 1752 р. сім'я відбуває до Москви²⁵. Протягом наступних чотирьох років управління Гетьманщиною здійснювалося фактично з Москви та Санкт-Петербурга. Це не в останню чергу вплинуло на подальший м'який характер відбудови гетьманської резиденції.

Будівельні роботи справді проводились повільно. Із звіту бунчукового товариша Івана Туранського, зокрема, довідуємося, що з отриманих ним 17 тисяч рублів на будівництво фактично пішло лише 2 тисячі, а інші 15 тисяч залишилися невикористаними²⁶. З одного боку, задумані грандіозні масштаби відродження Батурина наштовхнулися на малопотужні будівельні можливості Гетьманщини. Г. Теплов спочатку закладає у резиденції великий цегельний завод, який згодом мав п'ять печей. У перше літо 1651 р. цегельня виготовила 224 тисячі не випаленої цегли²⁷. Наступного року - 1673166 штук, з них випаленої 848314²⁸. Виробництво цегли у 1753 р. досягло 2499788 штук²⁹. У 1754 р. тут уже виготовили 3 297 715 штук цегли³⁰. У 1751 р. до Батурина завезено 5 265, а у 1752 р. - 23 459 колод та брусів³¹. Ліс селяни привозили з Новгород-Сіверської та Сосницької сотень, вапно ** та каміння - з-під Новгорода-Сіверського, Мезина³².

З іншого боку, практично увесь дохід гетьманату йшов на утримання непомірно великого двору Кирила Розумовського. Ще в 1751 р. генеральному підскарбію Скоропадському було видано на власні потреби українського керманіча 10 165 карбованців плюс 1 000 карбованців фон-Аперу для облаштування суконної фабрики³³. У 1754 р. тільки індуктовий збір дав гетьманату до 50 тисяч карбованців доходу³⁴. Але й цієї суми вже не було достатньо. «Понеже настоящее гетманство и происходящие от онаго нужды, также и разние издержки з домом моим, завели меня в столь необычные расходы, - писав він 5 травня 1754 р. у Генеральну військову канцелярію, - что я ни по какой мере не могу отправиться за ея императорским величеством из Москвы в Санкт-Петербург, не уплатив купцам и кредиторам моим; того ради через сие приказываю прислать ко мне всю наличную сумму из скарбу, какового бы она звания не была, оставив только число толикое, которое бы довольно было на самонужнейшие расходы канцелярские...»³⁵

І все ж, незважаючи на подібне марнотратство, після 1753 р. відбудова гетьманської столиці вже йшла широким фронтом - роботи велись одночасно на багатьох ділянках. Для гетьманських установ, палацу вже у 1755 р. було виготовлено 8,5 мільйона штук сиріої цегли, з неї випалено до 5 мільйонів цеглин³⁶. Будівельними роботами у місті керував німець Гіршбергер. Відомі його контракти з теслярами на побудову двох флігелів, льодовника, пекарні та каретні³⁷.

У 1756 р. у Батурині починає діяти суконна мануфактура «строением каменным об одном этаже на 63 сажнях длины»³⁸. Вона планувалася для виготовлення тканин (типу шпалер) для оздоблення інтер'єрів на 12 верстах³⁹. Після її введення у дію на 11 верстах ткали сукно, а на одному - грубу байку⁴⁰. Ширина тканини становила 3 аршини, довжина - 40 аршинів⁴¹. Виготовлене фарбували у сині, коричневі, фіолетові кольори.

У ці ж роки російські купці будують завод листового срібла та золота⁴² для майбутнього дахового покриття новобудов.

За 1757 р. є відомості про будівництво цегляного палацу, який було закінчено у березні 1760 р.⁴³ У цей час у Батурині працювали архітектори Венероні (з Мілана) та Бартоліані (з Лугано)⁴⁴.

У 1758 р. пожвавилось зведення гетьманських установ, а також дерев'яного палацу для проживання гетьмана. Г. Теплов намагався прискорити будівництво останнього шляхом перенесення до Батурина готової будівлі з села Великого Самбора. Та цей задум виявився невдалим. У своєму повідомленні до Генеральної канцелярії Г. Теплов зазначав: «За приездом моим в Б-н, усмотрел я, что главное строение, перенесенное из Самбура в сей город, которое для его ясн-ти изготовлено было, явилось весьма тесно и расположением своих комнат совсем неудобно для персоны его ясн-ти и всей его сиятельства фамилии; из сего резону разсудил я оное снять с его каменного фундамента и поставить оное новое в другом расположении и в другой пропорции комнат, на том же фундаменте. Но чтобы оному снятому строению сыскать место приличное, понеже оно еще крепко, то понеже его ясн-ть не только дому своего строение изволил препоручить под мою диспозицию, но я разумью, что и те национальния строения, которыя при первом случае близки должны быть при его ясн-ти, надлежаще были бы выстроены, сего ради видится мне, что не неспособно будет, когда то снятое строение употреблено будет, пока каменное построятся, под генер. канцелярию и суд генеральный, ибо в оном не токмо сии два департаменты, но и другия комиссии с пространством поместиться могут. Для того не соблаговолит ли генер. канцелярия кого от себя определить - принять оное строение под свое смотрение и быть повелеть ему при той работе, пока оная совсем изготовится; а оное произведу из той суммы, которая определена и выдана в экономическую к-лярию для гетманских строений, и сам буду смотреть, отведши по данному мне от его ясн-ти, особое место, чтоб оное в близости от загородного дому его ясн-ти было поставлено...»⁴⁵

Почасти будівництво сповільнювалось і через брак робочої сили. Полки неохоче посилали людей виконувати будівельні повинності. Глухівська адміністрація погано здійснювала контроль за ходом будівництва, часом взагалі бюрократичною тяганиною перешкоджала йому.

Г. Теплов не випадково гнівався у своєму посланні до Глухова: «...Из полков насилиу выслано вместо 40-ка столяров - 1, вместо 30-ти кузнецов - 18, вместо 200-т плотников - 140, вместо 200-т пеших - 166, вместо 300-т подводчиков - 273; и как пешие, так и подводчики, по большей части малолетные, а плотники все генерально крайне негодные, столяр один и кузнецов 18, то сама генер. к-лярия благоволит разсудить - возможно ль мне с строением так пространным поспешить окончанием»⁴⁶.

На будівництво до Батурина направляли спійманих гайдамаків. У червні 1758 р. звідси відбулася втеча на Запорожжя великої групи каторжан на чолі з гайдамацьким ватажком Петром Кумпаном⁴⁷. Працювали тут засуджені за всілякі провини. Так, сотенний писар з Ромнів Григорій Ляшко «бил батьжьем и киями за блудодеяния» козака сотні Костянтинівської Коваленка «з сестрою его, Ляшка, от котораго побою тот Коваленко тогож дня, когда бит, умре»⁴⁸. За вироком Генеральної канцелярії та Генерального суду вбивцю заслали на 9 літ на роботу в Батурин, де він через кілька літ вже виконує функції наглядача⁴⁹.

У 1761 р. палац та інші адміністративні будівлі Батурина в основному були завершені. Вони, як і саме місто, царськими указами від 17 лютого 1760 р. та 1764 р. перейшли в «вечное и потомственное владение» Кирила Розумовського⁵⁰. Таким чином царський двір досить хитро «закрив» домагання української старшини на Батурин як символ волі, минулої слави гетьманців.

2. КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ - «ИЗМЕННИК»?

Образ гетьмана Кирила відклався у свідомості більшості знавців вітчизняної історії як зразок сановитого вельможі, що передусім дбав про власні статки, маєтності, двірський шик⁵¹. Його величезне багатство, можливість жити розкуто,

вільно викликали заздрість у сучасників. Надмірна кількість слуг, дворових, постійні пишні прийоми, бали, розкіш - здавалося б, ось той єдиний світ, який заповонив душу й розум людини, що долею випадку у 26 років сягнула неймовірної висоти - стала керманічем Гетьманщини.

Справді, приїхавши 2 березня 1757 р. у Глухів, а потім у Батурин, гетьман невдовзі «заскучав» - звернувся з проханням до імператриці приїхати до Петербурга ***: «В моем слабом здоровье не снесу в наступающую осень и зиму Глуховского сырого и гнилого воздуха»⁵².

Розвіяти нудьгу глухівського та батуринського тихоплинного життя він намагається і після повернення в Україну у березні 1760 р. К. Розумовський у святкові дні скликав на урочисті прийоми, бали до 1000 гостей. За повідомленнями сучасників тих подій, на одному з них «пили за высочайшия здоровья, производилась пушечная пальба», «зажжено было белого воска свеч до 3000, а также премногое количество налитых белым же воском ламп и шкаликов хрустальных»⁵³. Запрошені гетьманські старшини, російські офіцери пригостились «великолепным ужином», а також «разными водками и наилучшими виноградными винами, кофием, чаем, аршатом и прочими напитками»⁵⁴. Усе це дійство завершувалося пишними феєрверками.

Характеристика К. Розумовського, видана німецьким дипломатом Сольмсом у своїй кореспонденції королю, мабуть, справедлива: «Він (К. Розумовський. - Авт.) лінійний і безпечний, полює тільки комфорт і гарний стіл, і чистосердечно ненавидить працю та заняття»⁵⁵.

Проте, незважаючи на ці негативні якості, звиклість до аристократичного життя та марнотратства, молодий гетьман усе ж за досить короткий час пройнявся турботами і болями рідного краю, детальніше ознайомився з його славною минувиною. Це сприяло становленню його як керманіча України, охоронця її прав та свобод. К. Розумовського по-справжньому обурили укази від 15 липня 1754 р. про відміну індуктивного збору⁵⁶ та від 7 вересня 1754 р. про надання відомостей «о собираемых в Малой России доходах, в том числе и об индукте, сколько их с июня 1750 г. по ныне было по годам в приходе и куда имянно в росходе»⁵⁷. Він відчув у цьому насамперед обмеження власних повноважень і попросив царицю «не чинить ему обиды против прежних гетманов»⁵⁸. Генеральна старшина підготувала гетьману інформацію про те, що його попередники не звітували перед царями за фінансові справи у Гетьманщині, і цими даними він оперував, відстоюючи свої та українські права у царських інстанціях.

К. Розумовський ставить на місце київського губернатора російських офіцерів, які без його відома посилають старшин «суть полной команды моей»⁵⁹, беруть їх під караул. Так, на прохання К. Розумовського був виданий сенатський указ від 13 травня 1756 р., згідно з яким російським генералам, полковникам наказувалось, щоб вони «без ведома его, гетманского и Генеральной войсковой канцелярии, насильно не брали и под караулом не держали и чрез то малороссиянам напрасной обиды, озлобления и безчестия не приключали: ибо де они должны быть судимы в Малороссийских судах и по малороссийских же правам»⁶⁰.

Гетьман 20 травня 1762 р. добився, щоб «магистрату Киевскому быть в точной и полной гетманской команде так, как и прочих малороссийских городов магистраты состоят»⁶¹.

Велике значення К. Розумовський надавав вдосконаленню в Гетьманщині судових процедур⁶², перекладу іноземних правничих документів⁶³. За його піклуванням у 1652 р. Сенат видає указ «о скорейшем освобождении» українців з кріпосної неволі, у яку окремі з них потрапили через хитрість російських поміщиків. У всі губернії надійшов наказ, «дабы никто ни под каким видом малороссиян не укрепляли»⁶⁴.

У 1756 р. К. Розумовський за проханням гетьманської старшини надіслав у Сенат проект зрівняння українських чиновників у рангах з російськими чинами.

Згідно з його пропозиціями, посада гетьмана мала відповідати званню повного російського генерала, генерального обозного - генерал-майора чи бригадира, козацького полковника - полковника, бунчукового товариша - майора чи капітана і т.д.⁶⁵

Зрозуміло, лобювання, вирішення багатьох вищезгаданих насущних українських проблем потребувало довгої присутності гетьмана у Петербурзі, Москві. Та не тільки цим можна якоюсь мірою виправдати тривале перебування К. Розумовського у Росії. Треба враховувати і наступну важливу обставину: становище гетьмана дуже залежало від міцності позицій при царському дворі його брата Олексія, тривалості перебування при владі цариці Єлизавети. Падіння останньої для обох було небажаним. Звичайно, ці реалії змушували гетьмана брати активну участь у двірських інтригах, що підсилювали партію цариці, думати про своє майбутнє, запасні варіанти буття.

З цим і пов'язані обставини (на жаль, вони й досі з певних причин невідомі українському загалу. - **Авт.**), які поєднали надзвичайно молодого гетьмана з давньою традицією його попередників ставати на шлях «измены», мазепинства.

На початку 1750-х років французький король Людовик XV був насторожений зростанням могутності Росії, а тому поставив собі за мету послабити її вплив у Європі на користь Франції. Так на порядку денному королівської таємної дипломатії гостро постало українське питання. Його ідею підкинув наближеним Людовика XV син Пилипа Орлика, генерал і дипломат Григор Орлик, який, маючи 50 літ (народився 1702 р. в Батурині), не полишав надії повернути волю Україні і був активним мазепинцем-емігрантом. Від нього шеф французької таємної дипломатії граф де Брой отримав переконливі аргументи щодо активізації резидентів в Україні. «Козацька нація, - зазначав Григор Орлик, - знає, що гетьман є єдина змога її вільного існування, з гетьманом вона є свідомо своєї сили. Тому під гетьманом козацька нація завжди була могутня, і царі не любили цієї ранги. Хоча сучасний гетьман і не є людина великого духу, але один факт, що він тепер стоїть на чолі України, може спонукати його на енергійний захист прав козацької нації»⁶⁶.

У 1752 р. граф де Брой став послом Франції у Варшаві. Він енергійно вивчає ситуацію в Україні, листується з останніми мазепинцями - Федором Нахимовським та Федором Мировичем. Посол також дав завдання агенту шляхтичу Мокрановському зустрітися з гетьманом і повести з ним переговори від імені французького короля. «На випадок нової революції в Петербурзі або смерті цариці (Єлизавети) Розумовському було б корисно, як і його нації, відокремитися назавжди від Росії, що причиниться до могутності козацької нації», - такий головний зміст інструктивних настанов посланцю.

Очевидно, контакт відбувся. 27 травня 1754 р. маршал Франції Ульрік-Фредерік-Вальдемар Льовендаль, приятель Григора Орлика, писав з Любліна військовому міністру Марку П'єру графу д'Аржансону про зустріч в Ряшеві з двома гетьманськими посланцями:

«...Один з тих старшин був капітан Нарвського полку Розендаль, фінського походження, але народжений у Москві. Другий старшина оселився у Львові, як купець-ювелір, француз з походження - Сен Поль. Перший дістав у мене авдієнцію, спитав досить-таки збентежено, чи я маю шифр, щоб листуватися з Францією. Я відповів, що не маю шифру, але не вагатимуся негайно послати гінця до Франції, якщо справа варта цього. Тоді Розендаль заявив, що його надіслав до мене граф Розумовський, президент Академії та гетьман козаків, що про цього Ви, певно, багато читали в газетах і що його рідний брат є фаворитом цариці. Гетьман Розумовський надіслав п. Розендалю до мене, щоб я йому дав пашпорта до Франції або вислухав його та переслав його пропозиції. Капітан Розендаль вибрав останнє й ствердив од імені гетьмана, що п. Розумовський бажає задля себе, задля своєї родини опіки Його Християнської Величності (Людовик XV), що цариця старіє й що він (Розумовський) передбачає після її смерті руїну для Росії (...).

Я спитав п. Розендалю насамперед, чи брат гетьмана, фаворит, також є згідний

з пропозицією п. Розумовського. Капітан Розендаль відповів, що він цього не знає, бо послав його тільки гетьман, але обидва брати зв'язані такою приязню, що він певний, що фаворит знає про заходи свого молодшого брата, тим більше, що їх інтереси спільні й що вони ризикують однаково. На моє запитання щодо характеру бажаної опіки від Його Християнської Величності капітан відповів мені, що гетьман бажав би, на випадок смерті цариці, мати змогу від'їхати до Франції. Капітан додав, що гетьман чекає першої відповіді нашого двору й що тоді, певно, докладніше відкриє свої карти. Незважаючи на стриманість капітана, я міг витягти від нього, що гетьман уже віддавна, під притокою замовити розкішні меблі у Львові, надіслав туди кілька разів велику суму грошей. Я зрозумів також, що в разі нашої опіки гетьман готовий віддати нам усі бажані послуги.

Капітан казав мені також, що аташе російських амбасад у Відні та Лондоні українці з походження і що йому вони є особливо віддані. Я навіть міг бачити, як ті аташе листувалися з гетьманом: листи надходять до француза-ювеліра у Львові, що передає їх грекові-купцеві, що мандрує через Київ до Глухова, на Україні, де гетьман має свою столицю. Існує ще в Польщі офіцер, якийсь капітан Лінден, що є також кур'єром у гетьмана.

Гетьман благає, щоб з нашого боку вжити всіх заходів обережності при листуванні з ним, бо він загине, якщо про це дізнаються в Петербурзі. Тут мушу додати, що острах гетьмана перешкодив йому вибрати доброго агента, бо капітан Розендаль людина надто полохлива й навіть обмежена. Він згодився виконати доручення гетьмана виключно під умовою, що вже ніколи не повернеться до Росії й що він діставатиме від п. Розумовського до смерті річну пенсію в 5 000 французьких ліврів. Зрештою, в цьому одному лише визнаю капітана, в інших справах цього не видно.

Хоч усю цю справу я знайшов досить заплутаною, але вважав, мій Пане, за доцільне зреферувати Вам докладно, щоб Ви зробили з неї відповідний вжиток.

(...) Я сам кінчу свої справи за тиждень і тому прошу Вас подати всі належні в цій справі інформації амбасадорові Його Величності у Варшаві, бо я відповів п. Розендалеві, що він зможе за якийсь час звернутися до нашого амбасадора, що від нього одержить або пашпорт, щоб поїхати до Франції, або ту чи іншу відповідь від вас. В цілях конспірації я прохав Розендаля не показуватися у Варшаві, а поки що замешкати в одному з моїх маєтків»⁶⁷. (Копії цього листа знайшов у французькому архіві військового міністерства і опублікував у 1957 р. в Мюнхені Ілько Боршак).

У головного режисера підняття повстання в Україні Г. Орлика в таємному шифрі, що зберігся до сьогодні, поряд з позначками Січ - 14, Козаки - 299, Гетьманщина - 72 з'явилася й нова - 1017 (Розумовський)⁶⁸. Вістки до Франції надходили втішні. Старий мазепинець Федір Мирович у 1754 р. сповіщав з Бахчи-Сарая: «Вся Україна напередодні повстання, як за часів гетьмана Мазепи»⁶⁹.

Причиною загострення антиросійських настроїв стали укази цариці щодо поселення на давніх землях війська Запорозького багатьох тисяч сербських, молдавських переселенців, що дуже зачепило інтереси січовиків. Єлизавета в той же час наказувала «усіх тих своїх мешканців із малоросіян, які оселилися на призначених під сербські роти землях, вивести звідти і надалі на служби до війська Запорозького малоросіян та інших підданих не приймати».

У 1754 р. царський уряд взяв під контроль фінанси Гетьманщини, вивів з підпорядкування гетьмана індуктивний збір, що дуже вдарило по українській автономії. (Пізніше К. Розумовський добився його скасування, оскільки гетьманське правління, народ від такого перерозподілу коштів від податкового збору не мали ніякої вигоди. - Авт.). У кінці літа 1753 р. гетьмана відкликано до царського двору і там утримувано кільканадцять місяців. Його позитивна відповідь на звернення французької резидентури дає можливість зробити припущення про фактичне усунення гетьмана від старшинського оточення, від дій, спрямованих на зміцнення автономного устрою Гетьманщини. Петербург влаштував

кишеньковий, недосвідчений і безтурботний керманіч, а не 29-річний діяч-державник, заклопотаний невирішеними проблемами краю, з прагненням зноситися з іноземною дипломатією (на це прохання він отримав категоричну відмову)...

Смерть турецького султана (союзника мазепинців), початок Семирічної війни (1756-1762 рр.) поламали всі плани щодо відокремлення України від Росії. У вересні 1758 р. скінчили своє життя Ф. Мирович та Ф. Нахимовський, а невдовзі, 14 листопада 1759 р., від отриманих в бою ран помирає й Григорій Орлик. «Измена» стала неможливою і через необережність французьких агентів, активні дії яких щодо особи Розумовського стали відомі в Петербурзі, а відтак гетьман, як і свого часу Мазепа, повинен був понадміру демонструвати зверхникам свою вірнопідданість.

Таємні зносини гетьмана на пропозицію «відокремитися назавжди від Росії», його бажання «докладніше відкрити свої карти» у світлі інших додаткових джерел дають можливість дещо з інших позицій поглянути на деякі історичні факти. Гетьман К. Розумовський був, як відомо, одним з головних учасників дворцевого перевороту 1762 р.⁷⁰ Завдяки підтримці його полку Катерині II вдалося прийти до влади⁷¹. На жаль, «вдячна» цариця, яка за допомогу нагородила гетьмана додатковим щорічним жалуванням у 5000 рублів⁷², повела подальший неприхований наступ на українські вольності. Саме тому, як вважає О. Оглобин, з відома або навіть за прямою вказівкою К. Розумовського перекладач при Генеральній військовій канцелярії в Глухові Семен Дідович написав «Разговор Великороссии с Малороссией»⁷³, у якому порушується питання про суверенність України, її рівноправ'я з Росією. Цей твір мав нагадати «просвітительці» хто є хто.

Улітку 1763 р. К.Розумовський прибув з Петербурга до Глухова. Генеральні старшини ознайомили його з фактами неприхованого наступу царизму на права гетьманців: новоросійський губернатор Мельгунов насильно записує козаків у елизаветський пінікерський полк⁷⁴, надійшов наказ «об оседлости малороссийского посполитого народа», про ліквідацію порохових заводів та отримання пороху з Москви⁷⁵. У листопаді 1763 року гетьман дав завдання генеральному бунчужному Якову Тарновському «прежде переведенное с польского на российский язык малороссийское право, книгу статут малороссийскому народу утверженное, освидетельствовать и исправить на российский язык во всем ясно каждому вразумительно» і «книгу прав майдебурских перевести уж на российский язык»⁷⁶. Для перекладу у січні наступного року був залучений мглинський сотник Лисаневич⁷⁷. Уважне вивчення правничих документів попередників було не випадковим. У грудні 1763 р. гетьман разом зі старшинами проводить з'їзд, на якому обговорюють чолобитну до Катерини II з проханням відновити давні права України.

Після гострих дискусій представники еліти України підготували підсумковий документ зібрання. «Прохання малоросійського шляхетства і старшин разом з гетьманом про відновлення різних старовинних прав Малоросії» містило 20 пунктів, серед яких найголовнішими були: дозволити «вільне обрання гетьмана», відновити традицію укладення при його обранні «договірних статей», запровадити «сейм або генеральну раду», трибунал, повернути українцям відібрані землі, встановити митний кордон між Гетьманщиною та Росією, звільнити Україну від утримання російських полків, відкрити у Батурині університет, повернути борги і т.п.⁷⁸ Положення чолобитної були настільки радикальними, сміливими, що ряд старшин побоюлися її підписати.

Справді, дії К. Розумовського, який зібрав старшинський з'їзд, викликали негативну реакцію у Катерини II. За повідомленням згадуваного вище дипломата Сольмса, «вороги гр. Розумовського пояснюють це (з'їзд, вироблення старшинської петиції. - Авт.) як спробу проголосити незалежність від Росії, й імператриця вже була готова віддати його під суд»⁷⁹. Цариця, за іншими документами, почала вимагати, аби гетьман добровільно подав у відставку⁸⁰. Тиск на нього у цьому

плані посилювався. У квітні 1764 року Сольмс у своєму звіті зазначив: «Нині у нього хочуть відняти належну йому владу і скинути його до стану, схожого до становища приватної людини».

Найпевніше, саме у ці дні написав записку «О неурядках, которые происходят ныне от злоупотребления прав и обыкновений, грамотами подтвержденных Малороссии»⁸¹ колишній вихователь, а згодом надійний заступник гетьмана (під час його відсутності в Україні), головний керівник розбудови Батурина Григорій Теплов, який після перевороту 1762 р. став фактичним статс-секретарем імператриці⁸². Головна ідея цього документа - обґрунтування тези, що «Малороссия - не только землями своими и самым народом есть издревле Российская», а специфічні українські вольності - непорозуміння, які з'явилися від польського панування і тепер непотрібні.

Катерина II у таємному циркулярі генерал-прокурору князю Вяземському тоді ж зробила свій глибокодумний висновок: «Малая Россия (и другия сепаратныя области) суть провинции, которые правятся конфирмованными им привилегиями; нарушить оныя отрешением всех вдруг весьма непристойно бы было; однакож и называть их чужестранными и обходиться с ними на таком же основании есть больше нежели ошибка, а можно назвать с достоверностью глупостью. Сии провинции надлежит легчайшими способами привести к тому, чтоб оне обрусели и перестали бы глядеть как волки к лесу. К тому приступ весьма легкий, если разумные люди избраны будут начальниками в тех провинциях. Когда же Малороссии гетмана не будет, то должно стараться, чтобы весь и имя гетманов исчезло, не токмо б персона какая была произведена в оное достоинство»⁸³.

Імператриця, зібравши наближених царедворців, погодила з ними делікатне питання: аби приятель К. Розумовського - голова колегії іноземних справ Микита Панін разом з Голіциним переконали гетьмана піти у відставку⁸⁴.

Незважаючи на неодноразові нагадування Катерини II, М. Панін відтягував «серйозну розмову».

Зазначимо, що у повідомленні дипломата Сольмса королю за 17 квітня 1764 р. є цікава подробиця: «Панін дякує королю за повідомлення про змову, яка задумується нині в Росії. З цього приводу, говорить Панін, імператриці було уже відомо декілька місяців тому назад, що він, Панін, разом з гетьманом, задумали змову з метою скинути імператрицю і посадити на престол великого князя Павла у той час, коли вона буде у Ліфляндії. Імператриця виказала себе великодушно, з гнівом відкинувши це повідомлення, у розповсюдженні якого замішаний Бестужев»⁸⁵.

І ось наступний цікавий момент. Незабаром по тому, влітку 1764 р., підпоручик Василя Якович Мирович (внук мазепинця Федора Мировича, племінник активного борця з російським самодержавством у 1740-их, 1750-их рр. Івана Мировича!) спробував здійснити у Петербурзі переворот - випустити царевича Івана VI з тюрми⁸⁶. Французький представник у Петербурзі Беранже доповідав у Версаль: «Я довідався з перших джерел... нині питання про усунення гетьмана вже вирішене. І якщо гетьман добровільно не піде, цариця має проти Розумовського страшну зброю, а саме - його зв'язки з Мировичем».

Останнього страчено, гетьману вдалось виправдатися, пом'якшити свою участь шляхом складення гетьманських повноважень. Але, з огляду на контекст невдалого перевороту, В. Мирович діяв під керівництвом останнього і зацікавлених осіб. На таку авантюру він не міг піти без впливової підтримки. На користь цієї версії говорять і наступні факти. Відомо, що у 1731 р. Яків Мирович їздив у Польщу на зустріч з батьком Федором Мировичем⁸⁷. За це й листування з мазепинцем вони з братом Петром у 1732 р. були арештовані і відправлені до Сибіру. У 1742 р. за проханням Олексія Розумовського імператриця Єлизавета звільняє із заслання Я. Мировича, і він з сім'єю, малолітнім сином Василем повертається у Петербург. Царський фаворит допоміг у 1754 р. влаштувати Василя Мировича у кадетський шляхетний корпус. Згодом юнак потрапляє у коло знайомих

молодого гетьмана К. Розумовського.

Слідству стало відомо, що напередодні спроби перевороту підпоручик В. Мирович ніби забігав до свого сановитого земляка, аби він попідкувався⁸⁸ про повернення маєностей, відібраних за «зраду» його діда-мазепинця Ф. Мировича. Крім того, його бачили у Петра Паніна, Катерини Дашкової та інших. За іншими відомостями, за кілька місяців до невдалого заколоту 22-річний офіцер-українець був ад'ютантом Петра Паніна⁸⁹. А саме тоді Катерина II доручила брату останнього, Микиті, розробити секретну інструкцію⁹⁰ тюремникам, які доглядали у в'язниці головного претендента на царський трон - Івана Антоновича.

М. Панін добре контролював стан його охорони. Тюремники регулярно доповідали царедворцю про здоров'я, вчинки в'язня. Фактично охоронці самі перебували під замком. Вони не мали права ні з ким спілкуватися, листуватися з рідними. А тому й ремствували. М. Панін 28 грудня 1763 р., пославши охоронцям по тисячі рублів, просив їх трішки потерпіти: «Оное ваше разрешение на деле как до первых летних месяцев продлиться может»⁹¹. Тобто керівник наглядачів достеменно знав час, коли справа з Іваном Антоновичем вирішиться. Це дає підставу вбачати у ньому одного з головних рушіїв змови проти Катерини II (він очолював партію царедворців, які були невдоволені своїм послабленням через посилення партії Григорія Орлова, коханця цариці. - **Авт.**).

В. Мирович дуже підходив М. Паніну, К. Розумовському для реалізації важливої місії як людина, ображена Катериною II (не задовольнила його прохання у поверненні маєностей). Імператриця прирекла підпоручика на жалюгідне животіння, позбавила його перспективи зайняти впливове становище. Звільнення ж з тюрми Івана Антоновича, допомога йому стати государем давали В. Мировичу й іншим заколотникам надію на краще розв'язання існуючих в Росії проблем. Зрозуміло, українську сторону найбільше цікавило питання розширення прав, вольностей в Гетьманщині. Новий цар не міг не зважити на інтереси українців, які б привели його до влади.

В акції звільнення Івана VI **** з Шліссельбурзької фортеці, як довідуємось з вироку «по злодейским винам Мировича и его сообщников»⁹², взяли участь «38 солдат»⁹³.

Василь Мирович усю вину за здійснене взяв на себе. Він також зізнався у тому, ніби «своею рукою написал» указ про вступ на престол царя (цікаво, що маніфест про вступ на трон Катерини II заздалегідь склав за наказом К. Розумовського Г. Теплов, а видрукували його у друкарні Академії наук, президентом якої був гетьман. - **Авт.**).

Після страти В. Мировича 10 листопада 1764 р. Катерина II своїм указом⁹⁴ позбавила К. Розумовського гетьманського уряду. Іншим актом вона скасувала гетьманське правління і оголосила про створення Малоросійської колегії.

У 1791 р. до пруського державного кабінет-міністра графа Евальда ф. Герцберга з України секретно прибув Василь Капніст⁹⁵, «надвірний радник» і «урядовець на фабриках», якого «послали жителі того краю» дізнатися, «чи на випадок війни вони могли б надіятися на протекцію Його Величності, якщо вони спробують скинути російське ярмо».

Саме в той рік через інтриги царського двору фактичний міністр закордонних справ українець Олександр Безбородько (син генерального судді Андрія Безбородька), як і К. Розумовський, стає непотрібним Катерині II⁹⁶. Знаємо також, що В. Капніст у 1788 р. та й пізніше їздив у Петербург із петицією про зловживання російських урядовців. За посередництвом О. Безбородька він подав імператриці «козацький проект» про відновлення гетьманського правління, набір на службу козаків⁹⁷. Відомо, що свого часу К. Розумовський взяв О. Безбородька до себе на службу, допоміг йому здобути освіту⁹⁸, вивіститись.

У лютому 1791 р. канцлер і граф К. Розумовський провели зустріч у Москві⁹⁹. Можливо, саме тоді й вирішувалося питання про ще одну спробу скинути «російське ярмо», місію В. Капніста. Найімовірніше, що не без їхньої участі ініціювалося

українське питання і робилася ще одна спроба за допомогою іноземців домогтися волі України...

У 1794 р. колишній гетьман назавжди повертається у Батурин. Він не має вже ніяких ілюзій. А тому частенько сумний. У близькому оточенні, однак, не боїться повторювати, що І. Мазепа був останнім справжнім гетьманом України. Ці слова - гіркотна оцінка і його власної безуспішної трагічної долі.

3. ОСТАННІ СПРАВИ ЕКС-ГЕТЬМАНА

Після скасування гетьманства у 1764 р. Кирило Розумовський повернувся ***** до Батурина лише 1776 р.¹⁰⁰ Маємо опис колишньої гетьманської столиці, зроблений академіком Гильденштедтом незадовго до приїзду гетьмана, у 1774 р.: « На ровной возвышенности, на высоком крутом левом берегу Сейма лежит старая, окруженная неправильным валом крепость, с 1687 по 1708 г. бывшая резиденцией гетмана Мазепы. С тех пор, как, по повелению Петра, крепость эта была разрушена в 1708 г., она до сих пор остается в запустении. Посредине ее - кирпичная церковь, также пришедшая в ветхость и развалившаяся. В этой же крепости находится вход в подземные ходы, имеющие 1 саж. ширины, более 1 саж. высоты и 15 длины; в конце продольных ходов есть боковые такой же длины. Ходы эти, называемые местными жителями «лѣхами», выкопаны в глинистой почве и не обложены камнем; в былые беспокойные времена они служили для хранения городского имущества. (...) Вокруг старой крепости расположены обывательские дома, их до 400; все плохо построены и малы; между ними - 3 церкви. (...) Близко к обывательским домам примыкают графские постройки, между которыми проходит дорога из Киева в Москву. По одной стороне ее - сад, деревянный дворец, несколько меньших деревянных зданий для кухни и прислуги; с другой стороны - 2 каменных запасных магазина, а по бокам последних - несколько деревянных зданий для жилья и конюшен. Все окрашено в желтую краску, незаметно никакой роскоши, много пришло в большую ветхость»¹⁰¹.

Життя у Батурині через деякий час набуло інтенсивних обертів: сюди приїхав великий почт слуг, дворових. Граф облаштував свою резиденцію за найвищими тогочасними петербурзькими стандартами: у дерев'яному палаці стояли великі дзеркала, мармурові столи, вкриті позолотою стільці, статуї¹⁰². У Батурині з'явилися красивий липовий парк¹⁰³, великий сад, обнесений цегляною огорожею¹⁰⁴.

Урвища, пагорби рельєфу місцевості були вміло використані для створення затишного куточка відпочинку. У ньому радували зір кілька кам'яних мостів¹⁰⁵, невеличкі ставки.

Поряд з палацом розмістили два двоповерхові будинки¹⁰⁶ для обслуги, співаків, музикантів. Про славне минуле гетьманської столиці нагадував підсипаний вал з гарматами¹⁰⁷, що стояли навпроти палацу. Очевидно, їх привезли із Севська, де зберігався вивезений після 1708 р. з Батурина гарматний арсенал. К.Розумовський у 1751 р. у всякому разі просив повернути ці гармати на своє попереднє місце¹⁰⁸. Оскільки він тільки приступив до виконання гетьманських обов'язків, швидше за все це його прохання було задоволене.

Уподобання Кирила Розумовського дещо урізноманітнювали розмірений ритм віддаленого від царського двору містечка. Щоденно під час обіду в палаці грав оркестр¹⁰⁹. Його капельмейстером був відомий чеський музикант Карл Лау¹¹⁰.

Крім симфонічного оркестру, колишній гетьман привіз до Батурина театр та ріжковий оркестр. Останній він придбав за 50 тисяч карбованців у брата Олексія, коли ще гетьманував і проживав у Глухові. Музиканти ріжкового оркестру¹¹¹, чисельністю сорок чоловік, навчилися виконувати музику різної складності. Це при тому, що кожен з інструментів породжував лише один звук.

К. Розумовський дуже любив слухати українські пісні. Півчі у супроводі оркестру постійно повторювали для нього «Їхав козак за Дунай», «Ой під вишнею, під черешнею»¹¹². Співаки також виконували арії з опер, російські народні пісні тощо.

Авторський колектив здійснював постановки опер.

При дворі графа працювала група художників-кріпаків. У них навчався малювати талановитий живописець-кріпак Іван Усенко¹¹³. Пізніше він продовжив навчання у Петербурзі і став відомим завдяки майстерним акварелям та копіям картин Рембрандта і Тиціана¹¹⁴.

За прикладом І. Мазепи К. Розумовський дбав і про поповнення своєї великої бібліотеки. Чимало книг йому доставляли з-за кордону. У палаці працював навіть бібліотекар з Франції Адам¹¹⁵. Уже в 1774 р. у бібліотеці налічувалось до 2000 томів книг¹¹⁶. В основному це були наукові видання. Переважали французькі книги. Дещо менше налічувалось російських, німецьких, англійських та італійських видань¹¹⁷. Найбільшу цінність у бібліотеці мав літопис Батурина, написаний українською мовою на пергаментному папері. Це була велика книга про події XVII - XVIII ст.¹¹⁸

Згаданий літопис у коштовній оправі було знайдено ймовірно у 1950-х рр., але згодом його було безнадійно втрачено¹¹⁹.

Власник Батурина розгорнув енергійну господарську діяльність. Завдяки його зусиллям започатковано розведення тутових шовкопрядів на Чернігівщині¹²⁰. У 1797 р. на суконній мануфактурі графа працювало під керівництвом двох іноземних майстрів 180 селян¹²¹. Вони освоїли складну технологію виготовлення килимів. К. Розумовський дбав про технічне переоснащення батуринських заводів - переобладнав фабрики по виготовленню свічок і сукна, для інших замовив сучасні верстати, устаткування з-за кордону.

За його ініціативи до Батурина були завезені нові породи овець.

Як видно з таємного донесення за 1800 р., родина Розумовських була зарахована до неблагонадійних¹²². За наказом імператора Павла I у Батурина у лютому 1800 р. був направлений дійсний статський радник Ніколаєв. У той час у екс-гетьмана гостював його син Андрій, якого напередодні увільнили з дипломатичної служби. Інформатор повідомляв своє керівництво, що «в м. Батурине нашел я Кирилла Григорьевича без ног, и ходит он не может, а возят его на колясочке. Также на левой руке у кисти на суставе большая шишка, отчего худо рукой владеет. Андрей Кириллович здоров, но желт, худ и задумчив. Упражнения сего последняго: в 12 часов приходит к отцу, где остается до 4 часов, а с сего времени до 7 часов безысходно бывает у себя в комнате; читая, а больше задумавшись ходит по комнате; а к вечеру как он, так и все живущие собираются у графа и разговаривают или играют в карты. Сии всех живущих у графа ежедневныя упражнения, а законопротивных разговоров не слышать»¹²³.

Після спалення гетьманської столиці у 1708 р. батуринці відбудували з дерева церкву святої Трійці, святого Миколи, Покровську (у 1745 р. згадується як соборна)¹²⁴.

Храм Введення Богородиці відновила родина Кочубеїв (у 1778 р. К. Розумовський наказав перенести храм на інший бік Сейму для поселенців Матіївки). За сприяння священика Джунківського у 1798 р. зведено церкву Покрови Богородиці¹²⁵. Опис Новгород-Сіверського намісництва нараховує у Батурині у 1781 р. п'ять дерев'яних церков¹²⁶. Проте вони часто гинули під час пожеж. Тому К. Розумовський приймає рішення відбудувати власним коштом нову кам'яну церкву.

За переказами, її зробили з Мазепиного стовпа, що залишився ще з часів 1708 р.¹²⁷ Але дослідники Батурина дійшли висновку, що при її будівництві, очевидно, використовувалися цегла та залізо із залишків Троїцького собору¹²⁸. У 1803 р. споруджується Воскресенська церква. І в цьому ж році помирає Кирило Розумовський. Новозбудована церква стає його усипальницею¹²⁹. Сам гетьман визначив собі місце поховання, відвідав перед кончиною зроблений для нього склеп¹³⁰.

Колишньому гетьману не вдалося пожити¹³¹ у вишуканому кам'яному палаці, будівництво якого за проектом Чарльза Камерона він розпочав у 1799 р. Піднявшись велично на високому березі Сейму, новобудова ніби застигла у

скорботі за господарем. Скільки зодчих протягом наступних двох сторіч не намагалися довершити справу К. Розумовського, але ці наміри виявилися і по цей день безуспішними.

4. «ЗОЛОТІ ЧАСИ»

За генеральним слідством про маєтності Ніжинського полку 1725-1730 рр. «город Батурин з... слободками, до него принадлежащими, а именно Подзамковою, Горбуновкою, Гончаровкою и Митяювкою... за гетмана Многогрешного, и за Самойловича, и за Мазепи, бил волний, тилко в диспозиции гетманської наймовался; а за гетмана Скоропадского надлежали посполитие до сотні батуринской»¹³². Після жакливої трагедії 1708 р. поступово десятиліття за десятиліттям у містечку зростає кількість населення. Так, у 1736 р. у ньому налічують 74 козаки і 205 посполитих, а вже у 1748 р. тут мешкало 209 козаких сімей¹³³.

У 1764 р., коли Батурин став власністю К. Розумовського, маємо відомості про 115 виборних козаків, 498 підпомічників і 1 314 «владельческих» поселенців¹³⁴. Останні, очевидно, були вже за своїм статусом кріпаками, бо значну кількість зайвих селян колишній гетьман переселив у інші власні володіння¹³⁵. Під час опису Новгород-Сіверського намісництва 1779-1781 рр. описувачі нараховують у Батурині 534 двори з 663 хатами козаків, посполитих і підсусідків, а також 704 обивателі¹³⁶.

У Батурині у той час було близько 40 лавок «шинкових», 9 - «красних» і 10 м'ясних¹³⁷.

«Обыватели г. Б-на получают свою прибыль от упражнения в хлебопашестве, - читасмо в описі 1781 р., - от коего приобретенный хлеб и искупляя между тем оный в тамошнем городе, на торгах, отвозят в мест. Короп и Нов. Млины, а там испродавши, набирают горячее вино бочками и отвозят в г.г. Ромен, Гадяч, Миргород, Ператин, Переяслав и в монаст. Густынский. Промысел ведут, в домех своих, горячим вином, медом и пивом, а иные обходятся ремеслами портническим, сапожническим да резническим. В лавках продаются с мелочных товаров: холст, заполоч, платки бумажные и набойчатые, пестредь, крашанина и съестныя вещи. Кроме сего отправляются в Крым за солью и на Дон за рыбою, откуда возвратясь, развозят в вышеписанные города для продажи и г. Б-н торгуют. А г. Б-н собираются ярмонки в год 4 разы, а торги в неделю по дважды. На оные ярмарки приезжают с окрестных г. Б-на мест поселяне и из Коропа з горячим вином, а из Стародубовскаго и Черниговскаго полков навозят деревянную посуду и разные домовыя вещи»¹³⁸.

Кріпаки ж, яких у 1799 р. налічувалося у Батурині 1 019¹³⁹, в основному працювали на заводах графа, в його економії. Кирило Розумовський, пам'ятаючи про своє соціальне походження, старався всіляко пом'якшити долю залежних селян. При його дворі було багато непотрібних людей. На цьому якось зауважила графиня Софія Осипівна Апраксина, якій він відповів: «Я согласен с тобою, что сии люди не нужны мне; но спроси их прежде, не имеют ли они во мне надобности, и если они откажутся от меня, то и я тогда смело откажусь от них»¹⁴⁰.

На свій кошт К. Розумовський збудував у Батурині лікарню на 15 ліжок¹⁴¹.

Після смерті графа ще довго батуринці називали часи його перебування у містечку «золотими» для них. XIX століття справді мало чим порадувало колишню гетьманську резиденцію.

5. БЕЗ ГОСПОДАРЯ

Деякий час батуринська спадщина К. Розумовського перебувала без господаря. Потім у батькову резиденцію прибув його син Андрій Кирилович Розумовський (1752-1836 рр.)¹⁴² Після закінчення Страсбурзького університету він з 1777 р. працював на дипломатичній роботі в Неаполі, Копенгагені, Стокгольмі, Відні¹⁴³. Російського посла знали і цінували як високоосвічену людину відомі всьому світові композитори Й. Гайдн, В. Моцарт, Л. Бетховен. Останній навіть присвятив йому

три квартети ¹⁴⁴. Андрій Розумовський успадкував від батька музичний колектив і 12 співаків, які вчилися у Дмитра Бортнянського та іноземних майстрів. «Я залишився на півдоби зайвого в Батурині, - писав у 1810 р. музикант-аматор князь І.М. Долгорукий, - щоб їх послухати. Без сумніву, я давно не чув такої славної гармонії: які ніжні голоси і яка музика! Які вирази в обличчі кожного з них!» ¹⁴⁵

На жаль, ні Андрій Розумовський, ні його чотири сестри ***** і п'ятеро братів не побажали назавжди переселитися до Батурина, далекого від високопоставленого та високоосвіченого оточення.

Це негативно позначилося на житті містечка. До того ж у 1824 р. у палаці виникла пожежа, яка знищила вишукані розкішні мальовничі інтер'єри, створені художниками Іваном Усенком, Дмитром Левицьким, Антоніо Канова¹⁴⁶. Ще, за відомостями 1823 року, у Батурині були кінний завод з 94 кіньми, вівцеферма з 5508 вівцями, ягнятами, бджолиний завод з 582 вуликами, свічкова фабрика¹⁴⁷. У 1830-і рр. занепадає виробництво недавно потужної суконної мануфактури. Через деякий час фабрика та інші заводи зовсім припиняють свою роботу.

У 1836 р. здійснено опис Батуринської волості А.Розумовського. Вона дає детальний перелік забудови Батурина: «Самое местечко имеющее в себе 34 крестьянских дворов, окружено земляным валом и названо старою крепостью, в ней ярмарковая площадь и на оной подташные лавки и шинковый дом. За земляным валом жительство имеют прочие крестьяне его светлости равномерно казаки, дворяне с их крестьянами и другие разночинцы (...). В Батурине по большой дороге из Киева в Москву идущей состоит экономический флигель о 5-и комнатах, занимаемый ныне экономическим лазаретом, в коем пользуются экономические служители и крестьяне: с особою кухнею, и неподалеку двор, где был прежде деревянный, с особыми флигелями дом, в коем жительствовавший покойный генерал фельдмаршал. Сей дом в 1821 году по ветхости разобрали и употреблен на постройку при суконной фабрике двух больших флигелей. При сем же дворе сад с плодovitими деревьями, обнесенный с двух сторон каменною оградою, а с третьей и четвертой так называемым дубовым частоколом, в саду небольшая каменная ветхая оранжерея. (...) Дом, называемый Кочубеевский, где занимает квартиру г.Управляющий и находится Вотчинное правление, сего дому большая часть деревянная, а меньшая часть каменная, при нем в одну сторону имеется два флигеля, один для кулки, а другой для служителей, при коих имеется деревянный сарай, по другую сторону две кладовые (...). От сего дому расстоянием на полверсты в урочище Гончаровке большой каменный трехэтажный дом, называемый Тепловский с погребами, с двумя по обе стороны большими каменными двухэтажными флигелями... Неподалеку сего дома крепость земляная, называемая Мазепин городок, вокруг коего имеется посадка разного дикого дерева, а в середине фруктовый сад, и вблизи гумно экономическое с клунею, двумя амбарами»¹⁴⁸.

Палац-пустка, інші приміщення колишньої гетьманської резиденції без догляду швидко втрачають свій первозданий вигляд, розкрадаються батуринцями. Вже у 1840-х рр. про минуле Батурина нагадували лише руїни. Уповноважені особи родини Розумовських не змогли налагодити продуктивне виробництво в економії. «В уплату долга Государственному Казначейству действительного тайного советника князя Разумовского 450 тысяч р. сер. из доходов Батуринского имения, находящегося в ведении Конотопской Дворянской опеки, - зазначається у тогочасному документі, - выслано (...) в Главное Казначейство по 1-сентября 1843 года 115653 р.»¹⁴⁹

Разом з тим деякі колишні підлегли К.Розумовського проявили ініціативу для розвитку власного бізнесу, причому нетипового для Придесення. Так, козак Семен Білоус у 1846 р. зайнявся шовківництвом, виростив 25 тисяч шовкопрядів. «Цель занятия моего... - распространение сии отрасли между моими собратиями - козаками, - ділився він своїми думками у листі до колезького реєстратора Андрія Дубовського, який теж захопився цією незвичною для регіону роботою. - Дело

это весьма просто и не требует капитала, нужен лишь труд»¹⁵⁰. За успіхи у шовківництві Вільне Економічне товариство у Санкт-Петербурзі нагородило С.Білоуса двома срібними медалями.

Тарас Григорович Шевченко, побувавши тут у 1843 р.¹⁵¹, змалював побачене занедбане цегляне приміщення. Малюнок під назвою «Руїни палацу Мазепи в Батурині» опублікував журнал «Пчела» за 1876 р. (№ 16). На зображенні - типова українська хата-кам'яниця, де, очевидно, розміщувалася скарбниця і канцелярія¹⁵². Мазепин палац зберігся на малюнку, який знаходиться в шведському державному архіві в Стокгольмі¹⁵³. За версією дослідника П. Мусієнка, він повністю нагадує палац в Іванівському, який досі зберігся¹⁵⁴.

У 1852 р. Батурин відвідав молодий художник Лев Михайлович Жемчужников (1828-1912). Його вразило побачене.

«Батурин - колись гетьманська резиденція, а нині занедбане місто, - записав очевидець у своєму щоденнику. - Старий дерев'яний одноповерховий будинок, в якому останні роки свого життя провів останній гетьман, ледь тримався. На високому березі ріки Сейму стояв збудований ним кам'яний дім, по якому лише одного разу прокатили в кріслі хворого гетьмана і в якому після цього він ніколи не був. Палац напівзруйнувався, у ньому ростуть дерева»¹⁵⁵.

Неосвіченість та малокультурність населення, місцевих управлінських структур, байдужість нащадків Розумовських до батуринської спадщини - основні причини подальшої руйнації історичних пам'яток. Цегла, кам'яні деталі комплексу споруд гетьманської резиденції по-варварськи використовувалися для будівництва нових осель, на всілякі виробничі потреби.

Але були і люди, які берегли пам'ять про славне минуле. У 1851 р. один з авторів журналу «Москвитянин», котрий назвався Н. Тр...ій, записав у Батурині думу з співчутливо-тужливими рядками про Івана Мазепу.

Кажуть люди: у городи у Бендери
Чогось смутно стало;
Чи то того, що Івана Мазепу
Лихо доконало?
Ой то того, що Івана Мазепу
Лихо доконало;
Ой то того, що Мазепина слава
Марно пропала.
Ой то того, що Мазепина слава
Марно пропала,
Як его тело бусурманське
У Бендери земля припала¹⁵⁶.

Після відміни кріпацтва у 1861 р. у Батурині, з ініціативи групи міського населення, вирішено зібрати кошти на видання «наських книжок»¹⁵⁷. «У громаді, як у рідній сім'ї, багато де-чого балакали, - найбільше - про працю і розумно-правдиве слово високоповажного Миколая Івановича Костомарова до українців... - читаємо у листі одного з організаторів збирання пожертв Іполита Вовка. - Любо було дивитися, як усі, з щирою любов'ю і великою радістю, давали самохить гроші, стільки, скільки хто спромігся, - давали гроші - пани, купці, козаки, дівчата й жінки. На-вдивовижу усім, був один дуже старий чоловік з простого люду, хоч темний на письмо, да дуже розумний: він виняв з кишені, тремтячими руками коповика і показав оці слова: «Панове! Візьміть і мого коповика! Довго він муляв кишеню, довго тримався про случний час, - дак от, дяковати милосердному Богові - я дождався-таки щасливої години - віддать его на таке несподіване діло: бо розумію, що се дуже добре діло; маю діток и унучат; хоч не письменник я, та знаю по собі, що треба їм учитися, - бо горе в темноті! - Вчитьця тієї мови, якою розмовляла мати з ними, маленькими, гаразд буде, затим що вони не цуратимуться батька, як до розуму дійдуть, через що життя їх благословенне буде Богом, матимуть у всякому ділі користь...»¹⁵⁸

Всього на 8 грудня 1862 р. було зібрано ***** 60 карбованців. Це була досить значна сума.

У 1870-х рр. заїжджали двічі подивитися колишню гетьманську резиденцію цар Олександр II з майбутнім імператором Олександром III ¹⁵⁹.

Великий провал ґрунту стався у 1896 р. Жителі-свідки побачили три підземні ходи, викладені цеглою. Вона була така міцна, що її не могли розбити навіть ломом.

Хоча такі події привертали увагу громадськості до пам'ятних місць, проте, на жаль, і тоді, і пізніше, по суті, нічого не робилося для ретельного вивчення пам'яток, їх реставрації, збереження для наступних поколінь.

У 1887 р. палац перейшов у відання Київського військово-інженерного управління і згодом був перетворений у казарми.

На Гончарівці десятки літ пролежали у бур'яні масивні залізні двері від замку І. Мазепи, поки їх не занесло ґрунтом. Тривало руйнування палацу *****, у 1905 р. були розібрані його флігелі. Гетьманський парк заростав чагарниками.

6. РУЙНАЦІЯ ІСТОРИЧНИХ ПАМ'ЯТОК

У 1917-1918 рр. доля Батурина як української святині могла круто змінитися. Сюди поспішили долучитися до героїчного духу предків патріоти УНР, тут перебував озброєний загін Центральної Ради. «Тепер настав час, коли можна вільно розпочати відродження Батурина, - писала «Черниговская земская газета» у 1918 р. - До Батурина необхідно провести залізничну колію і перетворити його в місто. Також слід спорудити пам'ятник гетьману Мазепі, для чого є чудове місце - Воскресенська площа» ¹⁶⁰.

У колишній гетьманській столиці відбуваються вшанування мазепинців, зустрічі громадськості з лекторами, які розповідають про історичне значення Батурина та його святинь ¹⁶¹.

На жаль, моральне піднесення у містечку, пов'язане зі змінами в Україні, тривало недовго. Під час наступу муравйовських військ на Київ у січні-лютому 1918 р. вдруге після 1708 р. було поруйновано Батуринський монастир - на цей раз російськими більшовиками ¹⁶², які, як і Петро I, утверджували свою мораль на захопленій території багнетами, вогнем. На довгі десятиліття Батурин знову опиняється під завісою мовчання, забуття. Невігластво місцевої влади, керівництва Конотопського окружного музею сприяють подальшому руйнуванню історичних пам'яток.

У 1927 р. молодий завідувач Конотопського музею О. Поплавський, який ще не набув фахових знань, «приїздить до Батурина, - зазначає у своїй статті, написаній того ж року, мистецтвознавець Ф. Ернст, - запрошує двох представників районної сільради й... починає здійснювати свою історичну місію, що мала збагатити його музей гетьманською мумією, а йому самому - принести вінок «незгайаної слави» ¹⁶³.

Під час розкриття склепу гетьмана було пошкоджено надгробок К. Розумовського ¹⁶⁴, виготовлений скульптором І. Мартосом, засмічено все поховання.

«В ногах (К. Розумовського. - Авт.) было много мусора (песка и щебня), - констатували автори варварської акції, - который насыпался туда, в дырки гроба, частично от сделанной только что пробоины» ¹⁶⁵.

О. Поплавський узяв у музей «из гроба сердце в металлическом ящике, верхнее черное бархатное покрывало, кусок атласа, покрывавшего труп, 3 пуговицы, серебряный герб, и «адамова голова», кусочек серебряной рамки с иконы, клочок волос и позумент с дубовым орнаментом» ¹⁶⁶.

Незважаючи на те, що за це самочинство постановою паритетної комісії Народного комісаріату освіти УРСР О. Поплавського 15 жовтня 1927 р. звільнено з відповідальної посади, у самому Батурині через відсутність людей, які б відповідали за збереження історичних пам'яток, триває їх подальше розкрадання, нищення.

Розбитий надгробок К. Розумовського винесли з церкви, блоки з нього опинилися у господарстві батуринців. Лише найважчі з них у 1947 р. вдалося

врятувати від руйнування і перевезти до Чернігівського історичного музею ¹⁶⁷.

Житель Батурина столяр Яків Васильович Андрияка, який за завданням О. Поплавського розкривав склеп, у 1930- рр., будучи проїздом у Москві, відвідав один з музеїв, де побачив «хорошо знакомую булаву, вензель и сердце Разумовского» ¹⁶⁸. «Бач, где оказались батуринские предметы гетмана», - сказав він вражено ¹⁶⁹.

З 1923 по 1962 рр. Батурин був райцентром. Однак пізніше підвищення статусу селища міського типу аж ніяк не позначилося на ставленні громадськості, влади до визначного історичного місця, його пам'яток. Лише у 1975 р. у відреставрованому будинку В. Кочубея відкрито Батуринський історико-красназничий музей. Але і в ньому на той час нічого не можна було дізнатися про трагічні дні 1708 р., героїчний опір батуринців. Розпочата реставрація палацу К. Розумовського перетворилася до нинішніх днів у кількадесятилітній реставробуд.

Вперше у Батурині за часів влади повнозвучно прозвучало слово правди про славне минуле Гетьманщини, патріота-Мазепу влітку 1990 р., коли у колишню гетьманську столицю завітали учасники походу «Дзвін-90», організованого активістами чернігівського Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка. Прибульців батуринці зустріли насторожено, дехто - вороже. Але щира українська пісня, добрі наміри гостей пробудили інтерес місцевих жителів до історії Батурина, славного минулого. Відтоді щороку в селищі відбуваються козацькі святкування, панахиди. Багато батуринців стали активними учасниками патріотично-громадського життя містечка. Невдовзі тут з'являються осередки УПП, Руху, «Просвіти».

2 листопада 1991 р. у Батурині вперше за 283 роки після спалення гетьманської столиці відбувся день скорботи ¹⁷⁰, в якому брала участь громадськість Чернігівщини, Сумщини, Києва, Львова та інших міст. Тоді ж насипано символічну курган-могілу на честь загиблих батуринців, встановлено хрест. Відкрито місцевими просвітниками й плиту на честь гетьмана Івана Мазепи.

У травні 1994 р. Україна відзначила річницю з дня народження І. Мазепи. Тисячі людей прибули до Батурина, засвідчили шану великому гетьманові. Серед них посли Франції та ФРН. На жаль, громадськість, а тим паче влада, не спромоглися й до нинішніх днів зібрати кошти для виготовлення і встановлення пам'ятника визначному діячеві XVII - XVIII ст. Проте масові заходи (батуринські наукові читання істориків, вшанування жертв царського геноциду і т.п.) , Комплексна програма збереження пам'яток Державного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця», прийнята Кабінетом Міністрів України 17 серпня 2002 р., заснування у 2005 році фонду «Гетьманська столиця» під патронатом Президента України Віктора Ющенка дають надію, що відродження колишньої гетьманської столиці як одного з найсвятіших місць українців все ж таки відбудеться найближчим часом. Цього вимагає пам'ять про минуле. Без неї не може бути славного майбутнього.

Примітки:

* Нові студії про К. Розумовського, зокрема О. Путро, спираються не на напис, зроблений на надгробку у Батурині, а на власноручну записку гетьмана про своє походження.

** Байдарками по Десні і Сейму у Батурин було доставлено до 10 тисяч четвертей вапна.

*** Відбув у Росію 12 грудня 1757 р.

**** Його закололи охоронці у ніч з 4 на 5 липня 1764 р. при спробі звільнення.

***** Він проживав за кордоном, у Москві, Петербурзі. Під час перебування Катерини II у Москві подав їй прохання: «Припадки, случающиеся в здоровье моем, требуют по совету докторскому, чтобы я климат переменял и употребил непрерывное движение, которое средство они почитают наилучшим для меня лекарством: не притом и упавшие по заочности и отдаленности управления доходы мои, так как и всей экономии худья обстоятельства понуждают меня самого необходимо все деревни мои осмотреть и привести в лучшее состояние каким либо распорядком». У зв'язку з цим экс-гетьман слізно прохав імператрицю направити

його «на два года в мои деревни, с тем, чтобы из высочайшей милости по чину моему штат мой и все прочее, что я получаю, при мне оставлены были». У Батурині К. Розумовський пробув до 1785 р. Наступні дев'ять років він мешкав у Росії, повернувшись назавжди у Батурин лише 1794 р.

***** К. Розумовський мав 11 дітей. Дочка Дарина померла у дитинстві (1753-1762)

***** Подаємо список батуринців, які пожертвували гроші на книги М. Костомарова.

Іван Федорович Лихошерсть	- 10 крб.
Гиполит Петрович Вовк	- 2
Гнат Левич Лузан	- 2
Степан Стокоз	- 3
Петро Монастирський	- 1
Павел Павлов	- 1
Андрій Дубенко	- 1
Бекентій	- 1
Грицько Іванович Свій	- 4
Іван Сірик	- 3
Майор Армашевський	- 1
Яков Іващенко	- 1
Павло Протченко	- 1
Павло Шамрай	- 1
Козак Дема	- 50 к.
Козак Мохна	- 50 к.
Козак Карнаух	- 10 к.
Козак Павло Гожаленко	- 25 к.
Державний селянин Софрон Корнієнко	- 10 к.
Марко Лосицький	- 1 крб.
Олександр Прима	- 1 крб.
Олександр Лазаренко	- 1 крб.
Дмитро Маслюк	- 10
Олександр Тичина	- 1
Михайло Коробчич-Чернявський	- 3
Дмитро Дідевич	- 1
Іван Безилевський	- 2
Ксаверій Балтузквич	- 2
Невідомий	- 1 15 к.
Іван Черняхівський	- 15 к.
Невідомий	- 20 к.
Варвара Христіанович	- 50 к.
Маруся Христіанович	- 25 к.
Лисавета Рахинська	- 25 к.
Гана Тарніжевська	- 25 к.
Петро Тарніжевський	- 15 к.
Єгор Тарніжевський	- 25 к.
Козак Явтух Шостак	- 20 к.
Микола Мельниченко	- 1 крб.

***** Головний корпус палацу частково реставрований у 1911-1913 рр. за проектом архітектора А.С. Білогруда. Кошти на відбудову споруди у сумі 60 тисяч рублів виділив правнук гетьмана Каміл Львович Розумовський.

Джерела та література:

ПСЛЯМАЗЕПІНСЬКА ДОБА БАТУРИНА

1. СПРОБА ВІДНОВИТИ ГЕТЬМАНСЬКУ РЕЗИДЕНЦІЮ

- 1 Бондаренко В. Батуринська старовина // Радянське село (Бахмач). - 1970. - 10 жовтня.
- 2 Лазаревский А. Исторический очерк Батурина // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. - К., 1892. - Кн. 6. - С. 116.

- 3 Там само.
- 4 Полонська-Василенко Н. Історія України. - К., 1993. - Т. 2. - С. 92.
- 5 Там само.
- 6 Путеводитель по архиву Ленинградского отделения института истории. - М.-Л., 1958. - С. 363.
- 7 Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі - ІР НБУВ). - Ф. VIII. - Спр. 229. - Арк. 229.
- 8 Бантыш-Каменский Д. История Малой России. - К., 1993. - С. 453-455.
- 9 Путро О. Сторінки політичної історії України і Росії XVIII ст. Кирило Григорович Розумовський // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. - 2000. - № 2. - С. 106; Осьмнадцатый век. - М., 1869. - Кн. 2. - С. 264.
- 10 Васильчиков А. Семейство Разумовских. - СПб., 1880. - Т. I. - С. 3.
- 11 Ващенко О. Собор мого дитинства // Голос України. - 1994. - 24 грудня.
- 12 Каманин И. К биографии Г.Н. Теплова // Киевская старина. - 1888. - Ноябрь. - С.84.
- 13 Дзюба О. «В чужі краї мандруючи» // Старожитності. - 1993. - № 5-6. - С. 10.
- 14 Васильчиков А. Семейство Разумовских. - Т. I. - С. 132.
- 15 Ситий І. Клейноди останнього українського гетьмана // Український археографічний щорічник. - Київ-Нью-Йорк, 2002. - Т. 10. - Вип. 7. - С. 147.
- 16 Бантыш-Каменский Д. История Малой России. - С. 456.
- 17 Васильчиков А. Семейство Разумовских. - Т. I. - С. 148.
- 18 Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. - К., 1893. - Т. II. - С. 261.
- 19 Иноземцев И. Граф К.Г. Разумовский в Батурине // Исторический вестник. - 1903. - № 11. - С. 945.
- 20 Там само.
- 21 Там само.
- 22 Васильчиков А. Семейство Разумовских. - Т. I. - С. 154.
- 23 Лукомский Г. Батурицкий дворец, его история, разрушение и реставрация. - СПб., 1912. - С. 6.
- 24 Васильчиков А. Семейство Разумовских. - Т. I. - С. 161.
- 25 Там само. - С. 163.
- 26 Нечипоренко П. «Національні строєнія» 1748-65 рр. на посем'ї і їх відношення до господарства гетьмана Розумовського // ІР НБУВ. - Ф. X. - Спр. 4472. - Арк. 4.
- 27 Терех М. Цегельня Розумовського в Батурині // Сіверянський літопис. - 2004. - №4. - С.62.
- 28 Нечипоренко П. Фабрика Розумовського на Посем'ї // Записки історично-філологічного відділу. - К, 1927. - Кн. XI. - С. 190.
- 29 Там само. - С.192.
- 30 Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. - К., 1990. - С. 50.
- 31 ІР НБУВ. - Ф. X. - Спр. 4472. - Арк. 3.
- 32 Там само. - Арк. 4.
- 33 Жданович Я. Отдел «Малороссия» на выставке «Ломоносов и Елизаветинское время» // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. - Чернигов, 1915. - Вып. II. - С. 126.
- 34 Там само.
- 35 Т.А. Гетман Разумовский в нужде // Киевская старина. - 1886. - № 9. - С. 182-183.
- 36 ІР НБУВ. —Ф. X. - Спр. 4472. - Арк. 5.
- 37 Там само. - Арк. 6.
- 38 Державний архів Чернігівської області (Далі - ДАЧО). - Ф.128. - Оп.1. - Спр.2514. - Арк.157.
- 39 Там само. - Арк.157.
- 40 Синицкий Л. Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И.М. Долгорукого / Киевская старина. -1893. -Т. XLI. - Апрель. - С.35.
- 41 Там само.
- 42 Жданович Я. Отдел «Малороссия» на выставке «Ломоносов и Елизаветинское время». - С. 125; Бондаренко В. Батурич - резиденція останнього гетьмана України // Радянське село. - 1970. - 24 грудня.
- 43 ІР НБУВ. - Ф. X. - Спр. 4472. - Арк. 6.
- 44 Там само.
- 45 Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. - Т. II. - С. 262.
- 46 Там само. - С. 264.
- 47 Бондаренко В. Батуричський курінь // Радянське село. - 1975. - 23 січня.
- 48 Жданович Я. Отдел «Малороссия» на выставке «Ломоносов и Елизаветинское время». - С. 126.
- 49 Там само.
- 50 Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. - Т. II. - С. 265.

2. КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ - «ИЗМЕННИК»?

- 51 Макаров А. Останній гетьман чи творець руїни // Голос України. - 1991. - 8 серпня. - С. 13.
- 52 Иноземцев И. Граф К.Г. Разумовский в Батурине. - С. 945.
- 53 Там само. - С. 596.
- 54 Там само.

- 55 Письмо графа Сольмса королю от 17 апреля 1764 г. // Сборник императорского русского исторического общества (далі - СИРИО). - СПб., 1878. - Т. 22. - С. 247.
- 56 Полное собрание законов Российской империи с 1649 года (далі - ПСЗРИ). - СПб., 1830. - Т. XIV. - С. 181-182.
- 57 Романовський В.О. До історії бюджетного права Гетьманщини за Кирила Розумовського // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесяти років наукової діяльності. - К., 1927. - С. 779.
- 58 Там само. - С. 782.
- 59 Материалы истории южнорусского края в XVIII столетии (1715-1744), извлеченные из старых дел Киевского губернского архива А.А. Андреевским. - Одесса, 1886. - С. 235.
- 60 ПСЗРИ. - Т. XIV. - С. 568.
- 61 ПСЗРИ. - Т. XV. - СПб., 1830. - С. 1012.
- 62 Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі - ЦДІАК України). - Ф. 223. - Оп. 1. - Спр. 320, 322.
- 63 ІР НБУВ. - Ф. 61. - Спр. 627.
- 64 ПСЗРИ. - СПб., 1830. - Т. XIII. - С. 585.
- 65 ІР НБУВ. - Ф. 61. - Спр. 1084. - Арк. 8-8 зв.
- 66 Боршак І. Слідами гетьмана Розумовського у Франції. - Мюнхен, 1957. - С. 11-12.
- 67 Там само. - С. 15-17.
- 68 Боршак І. Великий мазепинець Григор Орлик // Різниченко В. Пилип Орлик-гетьман України. Боршак І. Великий мазепинець Григор Орлик. - К., 1996. - С. 253.
- 69 Павленко С. Гетьман Кирило Розумовський - «изменник»-мазепинець? // Голос України. - 1997. - 8 травня. - С.11.
- 70 Переворот 1762 г. - М., 1908. - С.118.
- 71 Микитась В. «Бабське століття»... // Київ. - 1990. - № 8. - С. 119; Переворот 1762 года. Сочинения и переписка участников и современников. - М., 1910. - С. 36-37.
- 72 Пожалования Екатерины II участникам дворцового переворота 1762 г. // Дворянская империя XVIII века (основные законодательные акты). Сборник документов. - М., 1960. - С.30.
- 73 Оглоблин О. Люди старої України. - Мюнхен, 1959. - С. 16.
- 74 Бильбасов В.А. История Екатерины Второй. - Берлин, 1900. - Т.2. - С.453.
- 75 Там само. - С.454.
- 76 ІР НБУВ. - Ф.61. - Спр.627.
- 77 Там само.
- 78 Струкевич О. Кирило Розумовський // Історія України в особах. Козаччина. - К., 2000. - С. 258; Прошение малороссийскаго шляхетства и старшин, вместе с гетманом о возобновлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II-й в 1764 году // Пам'ятки суспільної думки України. XVIII - перша половина XIX ст. Хрестоматія. - Дніпропетровськ, 1995. - С. 134-155.
- 79 СИРИО. - 1878. - Т. 22. - С. 248.
- 80 Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830. - К., 1996. - С. 92.
- 81 Мельник Л. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах. - К., 1997. - С. 92-108.
- 82 Василенко М. Г.Н. Теплов і його «Записка о неурядках в Малороссии» // Записки українського наукового товариства. - К., 1912. - С. 19.
- 83 Маркевич А. Южная Русь при Екатерине II. - Одесса, 1893. - С. 14.
- 84 Когут З. Російський централізм і українська автономія. - С. 92.
- 85 СИРИО. - 1878. - Т. 22. - С. 247.
- 86 Ільїн О., Белашов В. Український патріот Василь Минович // Пам'ять століть. - 1997. - № 6. - С. 138.
- 87 Горбань М. Лист Петра Миновича до батька-мазепинця // Україна. Науковий двомісячник українознавства. - К., 1927. - Кн. 5. - С. 7.
- 88 Бильбасов. Иоанн Антонович и Минович. - М., 1908. - С. 27.
- 89 Там само.
- 90 Там само. - С. 20.
- 91 Там само. - С. 22.
- 92 ПСЗРИ. - СПб., 1830. - Т. XVI. - С. 899.
- 93 Там само. - С. 903.
- 94 ІР НБУВ. - Ф.VIII. - Спр.229. - Арк.387.
- 95 Оглоблин О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. - Нью-Йорк-Київ-Торонто, 1995. - С. 179-180; Дашкевич Я. Берлін, квітень 1791 р. Місія В.В. Капніста. Її передісторія та історія // Український археографічний щорічник. - К., 1992. - Вип. I. - С. 220-260.
- 96 Денисенко А. Канцлер Олександр Безбородько // Старожитності. - 1991. - № 4. - С. 15.
- 97 Григорович Н. Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени. - СПб., 1881. - Т. 2. - С. 80-98.
- 98 Там само. - СПб., 1879. - Т. 1. - С. 212.

99 Там само. - Т. 2. - С. 98.

3. ОСТАННІ СПРАВИ ЕКС-ГЕТЬМАНА

100 Васильчиков А. Семейство Разумовских. - Т. I. - С. 361.

101 Синицкий Л. Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И.М. Долгорукого // Киевская старина. - 1893. - Т. XLI. - Апрель. - С. 36-37.

102 Исаенко М. Батулин, местечко Черниговской губернии // Черниговские губернские ведомости. - 1860. - № 11. - С. 77.

103 Там само. - С. 76.

104 Там само.

105 Там само.

106 Там само.

107 Васильчиков А. Семейство Разумовских. - Т. I. - С. 463.

108 Твердохлебов А. Инструкция войсковому канцеляристу Григорию Губчицу, отправленному в Санктпетербург за делами малороссийскими (8 мая 1751) // Киевская старина. - 1888. - Ноябрь. - С. 83.

109 Васильчиков А. Семейство Разумовских. - Т. I. - С. 464.

110 Бондаренко В. На батуринській землі // Радянське село. - 1974. - 28 червня.

111 Там само.

112 Там само.

113 Митці України. - К., 1992. - С. 596.

114 Там само.

115 Бондаренко В. Пам'ятні місця Батурина та його околиць // Радянське село. - 1971. - 15 липня.

116 Синицкий Л. Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И.М. Долгорукого // Киевская старина. - 1893. - Т. XLI. - Апрель. - С. 37.

117 Там само.

118 Бондаренко В. Пам'ятні місця Батурина та його околиць.

119 Кашка В. Портрет Мотрі Кочубей // Сіверщина (Чернігів). - 1994. - Травень. - № 12. - С. 2.

120 Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. - К., 1990. - С. 50.

121 Там само. - С. 49.

122 Эйдельман Н.Я. Грань веков. - М., 1982. - С. 95.

123 Иноземцев И. Граф К.Г. Разумовский в Батурии. - С. 602-603.

124 Местечко Батулин // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. - 1872. - № 23. - С. 584.

125 Кіяшко Л. Церкви Батурина // Сіверянський літопис. - 2004. - № 4. - С. 18.

126 Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). - К., 1931. - С. 410.

127 Местечко Батулин. - С. 584.

128 Там само.

129 Малаков Д., Дерлеменко Є. По історичних містах Київської Русі. - К., 1990. - С. 222.

Задко В. Церкви Батурина // Сіверянський літопис. - 1996. - № 5. - С. 101.

130 Синицкий Л. Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И.М. Долгорукого // Киевская старина. - 1893. - Т. XLI. - Апрель. - С. 40.

131 Лукомский Г. Батуринский дворец, его история, разрушение и реставрация. - С. 8.

4. «ЗОЛОТІ ЧАСИ»

132 Василенко Н. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка, 1729-1730 гг. - Чернигов, 1901. - Вып. 1. - С. 55.

133 Историко-статистическое описание Черниговской епархии. - Чернигов, 1874. - Кн. 6. - С. 354.

134 Там само.

135 Там само. - С. 355.

136 Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). - К., 1931. - С. 410.

137 Лазаревский А. Описание Старой Малоросии. - Т. II. - С. 266.

138 Там само. - С. 266-267.

139 ЦДАК України. - Ф. 1336. - Оп. 1. - Спр. 5. - Арк. 202.

140 Бантыш-Каменский Д. История Малой России. - С. 591.

141 Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. - С. 49.

5. БЕЗ ГОСПОДАРЯ

142 Малаков Д., Дерлеменко Є. По історичних містах Київської Русі. - К., 1990. - С. 221.

143 Митці України. Енциклопедичний довідник. - К., 1992. - С. 499.

144 Там само.

145 Бондаренко В. На батуринській землі // Радянське село. - 1974. - 28 червня.

146 Дроб'язко Н.В., Реброва Н.Б., Карпенко Ю.О., Графін М.В., Дадашева Т.Г. Дивосвіт історії і природи Батурина. - Чернігів, 2004. - С. 22.

147 ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 2514. - Арк. 157, 160.

148 ДАЧО. - Ф. 133. - Оп. 5. - Спр. 2. - Арк. 2 - 5.

149 ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 7894. - Арк. 3.

150 ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 10869. - Арк. 51.

- 151 Бондаренко В. Пам'ятні місця Батурина та його околиць // Радянське село. - 1971. - 10 липня.
- 152 Мусяєнко П. Подих давнини глибокої. - К., 1972. - С. 64.
- 153 Там само.
- 154 Там само. - С. 65.
- 155 Жемчужников Л. Мои воспоминания из прошлого. - Л., 1971. - С. 133.
- 156 Тр...ій Н. Местечко Батурин // Москвитянин. - 1851. - № 12. - Кн. 2. - С. 25.
- 157 Вовк І. Лепта Батуринської громади // Основа. - 1862. - № 10. - С. 1.
- 158 Там само.
- 159 Иноземцев И. Батуринские памятники // Исторический вестник. - 1898. - Март. - С. 1058.
- 6. РУЙНАЦІЯ ІСТОРИЧНИХ ПАМ'ЯТОК**
- 160 Ш.И. Батурин // Черниговская земская газета. - 1918. - № 85-86. - С. 5.
- 161 Там само; Наше минуле. - 1918. - III. - С. 154.
- 162 Нова рада. - 1918. - № 64. - С. 4.
- 163 Ернст Ф. Герострат з Конотопу // Пролетарська правда (Київ). - 1927. - 3 серпня.
- 164 Коваленко О., Гаврилова С. У склепі останнього гетьмана // Сіверянський літопис. - 1995. - № 3. - С. 103.
- 165 Протокол вскрытия склепа Разумовского, находящегося в Воскресенской церкви м-ка Батурина, проведенного 29/VI 1927 г. // Сіверянський літопис. - 1995. - № 3. - С. 105.
- 166 Там само. - С. 106.
- 167 Нині перебувають у Чернігівському художньому музеї.
- 168 Спогади мешканців м. Батурина Я. Андріяки, О. Шкурка і Ф. Седого // Сіверянський літопис. - 1995. - № 3. - С. 109.
- 169 Там само.
- 170 Павленко С. Варфоломійівська ніч у Батурині // Голос України. - 1991. - 4 грудня.

